Prijs van dit nummer 6,50 euro

Veg(A)nisme – **de AS** *196*

VEG(A)NISME

DE AS 196

de AS

anarchistisch tijdschrift
opgericht in 1972 door Hans Ramaer en Wim de Lobel

44ste jaargang, nummer 196, herfst/winter 2016.
De AS verschijnt in drie of vier afleveringen per jaar (in totaal minimaal 190 blz.) en is een uitgave van Stichting de AS, Emmen. ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: IBAN: NL02 TRIO 0198 0821 50; BIC: TRIONL2U
t.n.v. Stichting de AS, Emmen.
Jaarabonnement: 19,50 euro; buiten Nederland 27,50 euro.
Los nummer: www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: BGS, Schiedam.
Opmaak: Atalanta, Utrecht.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerstvolgende nummer, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 2186, 7801CD Emmen.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl
Redactie: Boudewijn Chorus, Marius de Geus, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, André de Raaij, Martin Smit, Anita de Waal (eindred.), Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkten mee: Floris van den Berg, Geoff Olson (ill.), Igor Cornelissen, Anne Fleur Dekker, Peter Franssen (ill.), Manuel Kneepkens, Yvo Kouwenhoven, Weia Reinboud, Ines Smit, Peter Storm.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.
Weblog: http://libertaireorde.wordpress.com

BERICHT VAN DE REDACTIE

Met deze editie van *de AS* sluiten we de jaargang 2016 af. Hoewel *de AS* formeel gesproken een kwartaalblad is, zijn de nummers dit jaar zodanig uitgedijd dat we het hierbij moeten laten. Extra pagina's brengen extra kosten met zich mee, niet alleen qua productie maar vooral in de verzending. Dank zij de gestadige en dikwijls gulle steungelden die veel van onze abonnees overmaken zijn we gelukkig we nog niet in de rode cijfers beland. Dat hopen we zo te houden!
De afgelopen maanden hebben we op flinke schaal flyers verspreid om nieuwe abonnees te werven. In deze editie van *de AS* sluiten we zo'n flyer bij, met het verzoek deze aan iemand te geven, van wie je denkt dat hij/zij belangstelling heeft. Of hang 'm ergens op waar je denkt dat het zin heeft. Mocht je meer flyers willen verspreiden, laat ons s.v.p. even weten via administratie@tijdschrift-de-as.nl hoeveel je er wilt ontvangen. Tenslotte attenderen we nog op ons nieuwe postadres, vermeld in het colofon hierboven.

UITGEVERIJ IRIS

Brochurereeks Anarchistische teksten:

1. Bakoenin, *De internationale broederschap*, € 4,50
2. Emile Henry, *Anarchist van de daad*, € 4,50
3. Oscar Wilde, *De menselijke ziel onder het socialisme*, € 4,50
4. Lazare, *Anarchie*, € 2,70
5. *Een keerpunt in de Spaanse Burgeroorlog*, Anoniem protest, € 2,70
6. *Antisemitisme en revolutie. Bernard Lazare en de Dreyfusaffaire*, € 3,40
7. Séverine, *Journaliste en feministe*, € 4,50
8. Etienne de la Boétie, *De vrijwillige slavernij*, € 4,50
9. Jean Giono, *De pacifist*, € 4,50
10. Bob Black,*Werken is dwang*, € 4,50
11. H.E .Kaminski, *Céline in dienst van de nazi's*, € 4,50
12. Sade, *God bestaat niet. Dialoog tussen een priester en een stervende*, € 4,50
13. Dick Gevers, *Sacco en Vanzetti*, € 4,50
14. Thoreau, *Burgerlijke ongehoorzaamheid is een plicht*, € 4,50
15. Emile Armand, *Wat is een anarchist?*
    & Jules Lermina, *Het ABC van de libertair*, € 4,50
16. Herbert Read, *Mijn anarchisme*, € 4,50
17. Octave Mirbeau, *De kiezersstaking*, € 4,50
18. Octave Mirbeau, *De gekkin, de bottenzetter, de muur, de bonte koe*, € 5,00
19. Diderot, *Het vrolijke atheïsme*, € 5,00

Boeken:
Jules Vallès en de Commune van Parijs, € 9,10
Bakoenin, *God en de Staat*, € 12,50
Kropotkin, *De anarchistische moraal*, € 9,00
Dick Gevers, *Surrealisme en anarchisme*, € 15,00
Kaminski, *Barcelona 1936*, Aquarellen van Sim. € 20,00
Willem Gevers, anarchist, 12 ironische zelfportretten in mapje, € 4,50
Sacco en Vanzetti, *Brieven*, € 20,00

Bestellingen d.m.v een e-mail naar:
dgevers@zonnet.nl, met vermelding van de titel.

VEGANISME, VOER VOOR ANARCHISTEN?

Er zijn weinig onderwerpen waarover meer verhitte debatten gevoerd worden en waarover zulke uiteenlopende ideeën bestaan als over voeding. Dat komt natuurlijk omdat eten een van de basisbehoeften van de mens is. Niet alleen is voedsel nodig om te blijven leven maar eten heeft ook een sociale functie. Mensen vieren hun feesten met maaltijden, godsdiensten stellen regels op over wat je wel en niet mag eten en veel mensen zien eten als een soort beloning of voelen zich er schuldig over als ze teveel of de naar hun idee verkeerde dingen gegeten hebben. Ook onder anarchisten heerst verschil van mening over voeding, veel van hen zijn min of meer vegetariër, meer en meer zijn anarchisten ook veganist. Aan dieren en veganisme heeft de AS *wel eerder enige aandacht besteed, maar een nummer speciaal gewijd aan veganisme ontbrak.* De AS *124 uit 1998 was geheel gewijd aan dieren. In nummer 140 (Dood) schreef Rymke Wiersma 'Enkele gedachten rond het doodgaan van dieren', en in Manifesten (*de AS *155) schreef zij 'Manifesten voor de dieren'. In het Voedselnummer (*de AS *168) staat een interview met Bert van Wakeren waarin meer te lezen is over gaarkeuken Den Troag, beter bekend als Rampenplan.*

De weerspiegeling van de discussies over veganisme vind je in dit nummer. Veganisten eten geen dierlijke producten, geen vlees, geen zuivel, geen honing, ze dragen geen leer of wol en willen veelal ook geen huisdieren. Vaak drinken ze ook geen alcohol en roken niet. Meestal kiezen ze voor een sobere levensstijl. Niet alle veganisten zijn ook anarchist, omgekeerd zijn ook niet alle anarchisten veganist, maar veel anarchistische activisten zien wel een duidelijk verband tussen hun politieke ideeën en veganisme/vegetarisme en/of een sobere levensstijl. Vanuit die achtergrond hebben we dit nummer van de AS *gemaakt.*

'Softies die veganistisch eten belangrijker vonden dan solidariteit met mensen', zo werd er in de jaren tachtig van de vorige eeuw door de meeste anarchisten tegen veganisten aangekeken. In de jaren negentig begon dat langzaam te veranderen. Sommige veganarchisten roerden zich in de muziek, in acties, anderen op papier en weer anderen roerden in de pan. In het eerste artikel 'Veganarchia, si, si!', vertelt Rymke Wiersma over hoe ze bij het veganisme uitkwam; het is meteen een stuk geschiedenis van veganisten in anarchistisch Nederland. Daarbij aansluitend vertelt Arie Hazekamp waarom hij geen veganist is. Naast een aantal andere argumenten voert hij aan dat het te ver gaat als je tabletjes uit de farmaceutische industrie nodig hebt om als veganist gezond te blijven.

Weia Reinboud pleit ervoor dat anarchisten nadenken over de morele implicaties van hun gedrag. Aangezien vrijheid een centraal begrip vormt voor anarchisten ziet zij 'alle dieren vrij' als een logische stap, met als logische consequentie veganisme. Maar is veganisme wel gezond? vraagt Jaap van der Laan zich in het volgende artikel af en hij geeft als antwoord, alleen als je bereid bent vitamine B12 tabletten erbij te slikken, al gaat dat niet op voor kinderen, zwangere en borstvoedende vrouwen. Bij hen moet je erg goed opletten of hun veganistische voeding wel alle noodzakelijke voedingsstoffen bevat. Nee, dan de ethicus Floris van den Berg, die er in zijn (volgens Jaap wel erg rechtlijnige) betoog op uit komt dat dieren slachten om te eten strafbaar zou moeten zijn en vindt dat heel Nederland veganistisch moet worden.

Waar komt de keuze voor vegetarisme/veganisme vandaan en welke argumenten vind je in het anarchistische verleden in Nederland? Jaap van der Laan trekt een parallel van het ve-

getarisme vroeger naar het heden. Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Felix Ortt komen aan het woord. Ook Martin Smit kijkt naar het verleden, hij schrijft over André Lorulot, een Franse anarchist uit de kringen rond de bende van Bonnot, een fruitariër die alleen bananen at. En uit de archieven van het Documentatiecentrum Vrij Socialisme in Appelscha komt de brief die de onderwijzer en vrije socialist Evert Vos in 1925 schreef aan de Mokeractivist Lucas Siepel toen deze in het Groningse huis van bewaring gevangen zat wegens dienstweigeren. Hoewel Domela al in 1880 vegetariër was, blijkt het vegetarisme in 1925 nog geen gemeengoed in anarchistische kringen.
Daarna bespreekt anarchoveganist Peter Storm de argumenten van Peter Gelderloos tegen veganisme en tot slot een overzicht over een aantal veganist-vriendelijke groepen die in Nederland en België actief zijn. Een opsomming die zeker niet compleet is.
Jaap van der Laan & Rymke Wiersma

VEGANARCHIA, SI, SI!

Rymke Wiersma

In de zomer van 1982 las ik een artikel in De Kleine Aarde *waarin afstand genomen werd van strikt vegetarische voeding. Omdat in de ecologische landbouw dierlijke mest gebruikt werd, was het nodig minstens enkele koeien en andere dieren te houden, en het was wél zo consequent om die dieren dan ook maar op te eten. Dit was het artikel dat mij de ogen opende, want in ditzelfde betoog stond iets waar ik nooit eerder bij had stilgestaan, namelijk dat koeien niet vanzelf melk geven. Voor een goeie (= rendabele) hoeveelheid melk moet een koe elk jaar een kalfje baren. En waar blijven al die kalfjes? Een deel mag opgroeien tot melkkoe, maar het merendeel – met name de stiertjes – wordt, na nog even te zijn vetgemest, geslacht. Als vegetariër bleek ik al die jaren zonder het te hebben beseft, via uitbundig gebruik van yoghurt, melk en boter, te hebben meegewerkt aan het doden van kalfjes. En ook van volwassen koeien, want de meeste melkkoeien worden geslacht rond hun vijfde jaar, terwijl een koe die van ouderdom zou sterven makkelijk een leeftijd van twintig haalt.*

Het pleidooi voor het houden van dieren voor een goed functionerend land- en tuinbouwbedrijf had op mij dus het omgekeerde effect. Mijn melk smaakte ineens niet meer lekker. Hoe verzot ik ook was op yoghurt, slagroom en kaas, ik ben meteen gaan 'minderen' en na die zomer ben ik er helemaal mee gestopt. Nu was de stap klein om dan maar geen enkel dierlijk product meer te gebruiken, want ook de schapen die voor wol gekweekt werden bleken daarvoor te worden uitgebuit, en zelfs als ze het relatief goed zouden hebben klopte er iets niet: ze waren niet vrij! Mensen gebruiken dieren als slaven, om te eten, maar ook voor hun vermaak. Hoe was het mogelijk dat ik dit niet eerder had gezien?
Radicaal stoppen met diergebruik beviel me goed. Geen geschipper. Ook naar buiten toe was het duidelijk: nee, ook geen biologisch ei, geen honing, nee, ook niet voor een keertje, en dat 'er maar een heel klein beetje boter in die koek zit' deed er niets aan af. Het woord 'veganisme' kende ik nog niet. Vaag herinnerde ik me iets over lacto-ovo-vegetariërs. Vegetariërs waren er dus in maten en soorten. Korte tijd later kocht ik een nummer van het blad van de vegetariërsbond, *Leven en laten leven*. (Nu: *Leven*.) Daarin kwam ik een bericht tegen van een groepje radicale vegetariers: de Veganistenkring. Via het contactadres verzamelde ik zo'n beetje alle informatie die ik daar kon vinden. Kleine gestencilde brochures waren het, veel waren er vertaald uit het Engels.[1]

VEGANISTENKRING

'Wat is veganisme?' heet één van de folders. 'Het veganisme sluit alle vormen van wreedheid tegenover de dierenwereld uit en dus gebruiken veganisten alleen maar produkten, die niet van dieren afkomstig zijn en waar geen dierlijke bestanddelen inzitten. Zij gebruiken daarom geen vlees, vis, schaaldieren, gevogelte, kaas, melk, eieren, honing, leer, wol, zijde e.d. Ook willen veganisten geen voedingsmiddelen en gebruiksartikelen waarvoor proeven op dieren zijn gedaan (vivisektie) of waarvoor op

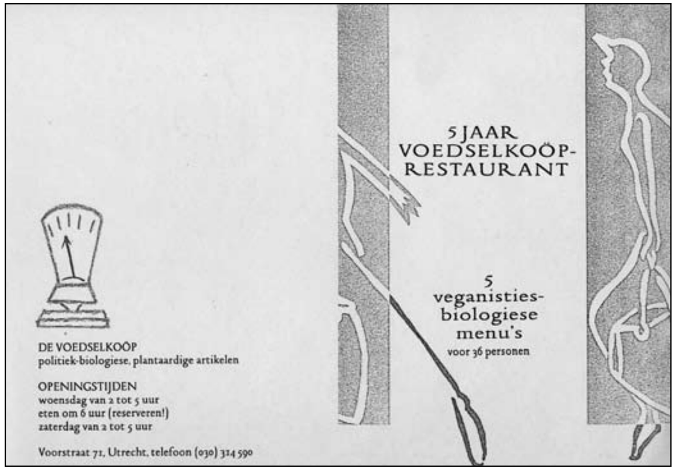
een of andere manier dieren werden ge(mis)bruikt.' Aan het eind wordt Tolstoj aangehaald: 'zolang er slachthuizen bestaan zullen er ook slagvelden zijn', en iets opgerekt tot: 'zolang er dierenleed bestaat zal er geen werkelijke vrede mogelijk zijn.'

De Veganistenkring was op 8 september 1979 door Nederlandssprekende veganisten opgericht. 'Iedereen die óf volledig veganistisch leeft, óf zij die hier serieus naar streven (…) kunnen lid worden.' Voor de naam 'kring' was bewust gekozen omdat het doel was de onderlinge contacten te bevorderen en elkaar tot steun te zijn bij het 'in de praktijk brengen van de veganistiese leefwijze'. Tot 1982 was er een contactblad geweest met de naam *Kiemkracht*. In de tijd dat ik met de kring kennismaakte werd er samengewerkt met tijdschriften van andere organisaties, zoals *Nieuwe Wegen* van de Vegetarische Jongeren Vereniging en het eerder genoemde *Leven & Laten Leven* van de Nederlandse Vegetariërsbond.

De Veganistenkring bestond rond 1982 uit enkele tientallen mensen. Een paar keer bezocht ik een vergadering, en het was op een van die vergaderingen dat ik kennismaakte met de anarchist Bas Moreel. (Later hebben we[2] hem nog eens uitgenodigd, en hebben we plannen zitten maken voor een aparte veganarchistische groep.)

Voor de meeste andere veganisten in deze Kring stond veganisme los van politieke standpunten, maar sommigen waren wel blij met onze actieve inbreng. De stickers die we maakten gingen echter anderen te ver. De stickers, met teksten als: *Boter op je hoofd zolang je melk drinkt* en: *Lekker warm die trui? Dat vond het schaap ook!* brachten we uiteindelijk zelf uit; onder de vlag van de Veganistenkring verschenen iets vriendelijker varianten.

Begin 1985 veranderde de Veganistenkring haar naam in Veganisten Organisatie (V.O.). Meer dan de oude kring was deze groep gericht op voorlichting en propaganda, en eind 1985 ging de V.O. ertoe over een eigen (gestencild) blad op te richten: *Veganismenootjes*,

later *Veganismen*.[3] Daarin schreef ik (met enkele andere 'veganarchisten') het liefst over binnen deze kring controversiële onderwerpen, zoals huisdieren (tegen), en biologisch eten (pro). Maar vooral een artikel over de link tussen veganisme en anarchisme riep veel discussie op (*Veganismen* 1, 1986). Een paar fragmenten uit dit stuk:

'Veganisties, dat ben ik omdat ik tegen macht en (dus) vóór vrijheid ben. Om dezelfde reden ben ik feministies, tegen racisme, tegen geweld, tegen betutteling, tegen besturen van organisaties (o.a. regeringen) en andere vormen van gezag. (…) Ik ben dus niet alleen tegen macht waar het ándere diersoorten betreft, maar ook tegen alle vormen van macht binnen de diersoort 'mens'.

'Onderdrukking verdwijnt niet zomaar, die moet je aktief uit je denken gooien. Dus als je wilt dat de onderdrukking (macht, ellende) de wereld uitgaat, dan is het eerste dat je te doen staat zélf ophouden aan onderdrukking mee te werken.'

'Het verwerpen van alle vormen van macht, gezag, uitbuiting, geweld enzovoort, komt er in het dagelijks leven op neer dat je veganisties, geweldloos, antiseksisme, antiracisme, antirolpatroon en noem maar op bent. Dat noem ik anarchisme.'

'De weg naar zo'n anarchistiese wereld is het anarchisme zelf. Niet wachten dus tot het voor je georganiseerd wordt, maar gewoon zelf aan de gang gaan.'

Uit de reacties blijkt dat de meesten het voor een deel wel eens zijn met de ideeen, maar, zoals iemand het verwoordt 'het is me te radicaal. (…) De pacifist die eeuwig en altijd rondbazuint dat alle legers opgeheven moeten worden en dat alle geweld taboe is, heeft voor mij alle gelijk van de wereld, maar isoleert zichzelf wel van het grootste deel van zijn medemensen (…). Met radicale standpunten maak je jezelf onbereikbaar. (…) Als ik krijg uitgelegd dat het allemaal met macht te maken heeft en dat de uiterste consequentie daarvan is, dat de mens ook geen huisdieren mag houden, zeg ik: oké, het kan best zijn dat je gelijk hebt, maar houdt het nog even stil.'

Anderen missen de 'innerlijke beleving'. Toch is er ook waardering: 'Mijn sluimerende belangstelling voor het anarchisme is wakker geworden.' (*Veganismen* 2, zomer 1986)

In *Veganismen* 3 (herfst 1986) reageert Weia (aan achternamen deden we niet) op de reacties in het vorige nummer. Ze houdt onder andere een pleidooi voor het uiten van radicale (veganistische) ideeën: je hoeft niet bang te zijn voor isolement, want 'met de niet-menselijke natuur' ben je betere maatjes dan ooit, met de menselijke maatjes met wie je je ideeën deelt geniet je veel en veel meer, en ten derde breng je veel meer discussie op gang dan de mensen die hun visie voorzichtig brengen.'

PINKSTERLANDDAGEN

In 1986 stond Atalanta voor het eerst met een tafeltje boeken en posters op de PL in Appelscha. Ook daar waren de reacties verdeeld. Over het algemeen werd vegetarisme (van veganisme hadden de meeste anarchisten toen nog niet gehoord) wel oké gevonden, maar niet gezien als iets dat belangrijk kon zijn voor de anarchistische beweging. Rampenplan kookte vegetarisch, maar in de kantine verkochten mensen van de camping nog onbekommerd soep met vlees, om over de broodjes met kaas of ham maar te zwijgen. Toch verkochten we wat boekjes en vooral de poster *Brief aan de mensen* (Tieneke de Groot). Deze tekst (opgenomen in *de AS* 145 over Atalanta) begint zo: *'Er is één ding dat jullie / bijna allemaal / zijn vergeten / waar is de vrijheid*

/ van de andere dieren gebleven /' en eindigt met: *'Jullie zijn tegen fascisme / sexime rassisme / militarisme imperialisme / maar je bent iets vergeten / je superioriteitsdenken / ten opzichte / van de overige dieren'*.
Toch waren we niet de enigen die veganisme binnen de anarchistische beweging introduceerden. Vooral in Engeland (maar later ook in België en Nederland) waren er veganistische punkgroepen die via niet mis te verstane teksten hun boodschap verspreidden. Ook was de *straight edge*-beweging in opkomst.[4]
In 1993 gaf Atalanta een boekje uit met informatie, artikelen en interviews met, voornamelijk jonge, activistische veganisten: *Alle dieren vrij! Zesentwintig mensen over veganisme, huisdieren, biologies eten, anarchisme, dierenstrijd, geweld en geweldloosheid.* In het voorwoord vraagt Peter (P'tje) Lanser zich af hoe het komt dat veganisme in Engeland veel bekender is dan in Nederland. Engelse activisten houden zich veel bezig met dierenbevrijdingsacties en jachtsabotage, terwijl Nederlandse activisten (in die tijd) kraken als hoofdbezigheid hebben. Toch is in die tijd veganisme binnen de kraakscene al geen onbekend verschijnsel meer: 'steeds vaker lees ik aankondigingen van benefietfeesten en akties waar veganisties gekookt wordt, en er zijn veganistiese voedselkoöperaties en eethuisjes opgezet.' Het boekje bestaat uit interviews en artikelen. Merijn (19) en Eric (29): 'In de huidige situatie kiezen we ervoor om in elke politieke groep waarin we meewerken de dierenstrijd naar voren te brengen. Zo kan er wat ons betreft niet over het kolonialisme gesproken worden zonder het óók te hebben over het verband tussen honger in de wereld en de uitbuiting van dieren. De enorme westerse veestapel eet immers het voedsel van de onderdrukten in het Zuiden op. En als je het hebt over kolonialisme en de vernietiging van leefgemeenschappen mag je je zeker niet beperken tot het menselijke. Hoeveel dieren en diersoorten zijn er niet door de westerse mens uitgeroeid?' Ze eindigen hun stuk met: 'In een van individualisme en schuldgevoelens doordrenkte samenleving als de onze, is het helaas onvermijdelijk dat ons betoog wordt opgevat als "individueel schuldgevoelens aanpraten". Maar het gaat ons er juist om geen schuldgevoelens te stimuleren. Defensieve reacties komen de diskussie niet ten goede. Bovendien is niemens schuldig aan het hebben ontvangen van een dieronvriendelijke opvoeding. Schuldgevoelens geven mensen een slecht gevoel en dat verlamt. Dat lijkt ons niet de beste manier om van start te gaan om de wereld (inklusief jezelf) ten goede te veranderen. We maken de mensen liever duidelijk dat we samen de *verantwoordelijkheid* hebben om iets te veranderen.' Het boekje werd vooral gewaardeerd door anarchistische jongeren die veganist waren of erover nadachten het te worden.[5]
Enkele jaren later ontstaat tijdens de PL in Appelscha de actiegroep Alle Dieren Vrij! (ADV), een groep die zich vanuit anarchistisch perspectief bezighield met het opkomen voor de vrijheid van dieren. Het motto van de groep was: 'Ik ben pas vrij als alle dieren vrij zijn', met dank aan Bakoenin. Naast het voeren van directe geweldloze acties tegen 'die enorme hoeveelheid vormen van dierenuitbuiting' hield de groep zich bezig met voorlichting (onder andere op scholen), het verzamelen van informatie, schrijven of vertalen van artikelen, het leggen van contacten met andere dierenactiegroepen en het geven van kookworkshops door mensen van de mobiele keuken De Breedbekkikker.[6] Er werd samengewerkt met andere groepen, zoals bijvoorbeeld Food Not Bombs!, een groep die markten en winkels afstruint om voedsel op te halen dat anders zou worden weggegooid, waarvan op straat een maaltijd wordt gemaakt voor daklozen en anderen.

ALLE DIEREN VRIJ!

Sommige anarchistische veganisten waren een tijd actief binnen wat nu de Vereniging voor Nederlandse Veganisten (NVV) heet. Net als Bas Moreel was ik er om principieel anarchistische redenen nooit lid van geworden.[7] Ik bleef wel doorlopend abonnee van het blad. De NVV groeide gestaag. De actiegroep Alle Dieren Vrij! verdween na een paar jaar van het toneel, maar geleidelijk aan kwamen er heel wat alternatieven voor activistische veganarchisten[8] en natuurlijk waren bepaalde radicale dierenactiegroepen er al langer, zoals het Dierenbevrijdingsfront (opgericht in 1978). Deze groepen streden en strijden vooral tegen de uitwassen (bontindustrie, dierproeven met honden en dergelijke) en zijn niet altijd gericht op het aankaarten van de dagelijkse consumptie van vlees en melkproducten.
In de jaren negentig ontstonden er binnen de kraakbeweging heel wat voedselcoöperaties (voko's) en al dan niet biologische veganistische keukens. In het Acu in Utrecht werd vele jaren achtereen elke woensdag honderd procent biologisch en geheel veganistisch gekookt. Tegenwoordig verzorgen (alweer heel wat jaren) de Kitchen Punx er vier keer per week een veganistiche maaltijd.[9] Even googlen en in elke plaats, zeker daar waar krakers/activisten wonen, zijn wel veganistische eethuizen vinden.
Interviews, vooral met jonge mensen die volop in ontwikkeling zijn, hebben als nadeel dat ze snel uitspraken bevatten die niet meer van toepassing zijn. In 2006 verscheen er daarom bij Atalanta een nieuw interviewboekje, *Portretten van veganisten*. Hierin komen elf veganisten aan het woord, op een paar na actief in de anarchistische beweging. 'Bewust is de keuze gemaakt om geëngageerde veganisten aan de tand te voelen,' aldus Peter Lanser in het voorwoord. Een van hen is Bart (24): 'Ik ben door het anarchisme met veganisme in aanraking gekomen, en dacht ook dat het met elkaar verbonden was. Maar oude anarchisten zoals Emma Goldman aten gewoon vlees, net als veel krakers nu. Ik vind het vreemd dat als mensen zeggen voor gelijkheid en vrijheid te zijn, ze wel andere dieren menen te kunnen onderdrukken.'

Inmiddels zijn we weer tien jaar verder. De Pinksterlanddagen in Appelscha geven een goed beeld van wat er gaandeweg, in zo'n dertig jaar veranderd is. Tijdens de PL is nu alles in de kantine veganistisch, en bijna al het eten en alle snacks zijn tevens biologisch. Rampenplan kookt er al jaren geheel veganistisch. Bij een ronde langs de boekenkramen is Atalanta lang niet meer de enige met publicaties over dierenstrijd en veganisme. Er zijn allerlei radicale dierenactiegroepen zoals Respect voor Dieren en Bite Back, niet altijd uitgesproken anarchistisch, maar gedragen door mensen die zich wel in deze beweging thuis voelen. Inmiddels is veganisme met name voor jonge anarchisten een vanzelfsprekend onderwerp. Ik denk doordat de politieke lading ervan gezien wordt, waardoor het van het softe imago verlost is.

VOETNOTEN

(1) In 1942 kwam vanuit de Vegetarian Society een groep vegetariërs bij elkaar die geen melkproducten wilde gebruiken. De Vegetarian Society wilde deze groep niet als aparte afdeling erkennen, zo ontstond de Vegan Society. – (2) Rond Atalanta was in die tijd een kleine groep veganistische anarchisten ontstaan. – (3) Het blad is nog een aantal keer van naam veranderd. Ik herinner me *Vega* en *Gezond Idee*. Inmiddels heet het alweer een aantal jaar *Vegan Magazine*, en met een oplage van 2500 is het natuurlijk allang geen gestencild blaadje meer. Ook de veganistische beweging is helaas overwegend wit gekleurd, maar het lentenummer van 2016 opent met het artikel 'Veganisme heeft een kleurprobleem'. 'Voor alle bewegingen tegen onderdrukking is het belangrijk om de verschillende vormen van onderdrukking met elkaar te verbinden.' Zegt Elliot Lyons, een naar eigen zeggen 'Amerikaanse, middenklasse, hoogopgeleide zwarte man'. En veganist dus. Dat klinkt me bekend in de oren! Met dit soort artikelen breekt de beweging uit het eigen kringetje. – (4) Straight-edgers gebruiken (per definitie) geen alcohol of drugs, roken niet, en zijn vegetariër, flexitariër of veganist. (Wikipedia) Zie ook het artikel van Yvo Kouwenhoven. – (5) Ook *de Volkskrant* heeft blijkbaar een exemplaar van het boekje bemachtigd, er wordt een aantal keer uit geciteerd in artikelen over 'wetsovertredende' dierenactivisten. – (6) Citaten uit een folder van Alle Dieren Vrij! – (7) 'Tot mijn spijt vonden enkele doorzetters daar het al gauw nodig er een officieel geregistreerde vereniging van te maken.' Hij zegt slechts zachtjes te hebben geprotesteerd omdat 'mijn bezwaar sterk anarchistisch geïnspireerd was en het anarchistische denken voor maar weinig mensen doorslaggevende argumenten biedt.' (Bas Moreel in '36 jaar veganist, in *de AS* 145, over Atalanta.) – (8) Zie elders in dit nummer een lijstje met een aantal (lang niet alle!) actieve organisaties. – (9) Zie voor informatie de website kitchenpunx.com – (10) Informatie over Respect voor Dieren is te vinden op Wikipedia.

PUNK & DIY

Ik was gegrepen door de punk- en hardcorebeweging; kleinschalige shows met harde, intense muziek. Tussen de liedjes door werd er gesproken over straight edge, veganisme, dierenrechten, directe actie etc. Bovendien waren er informatiestands van dierenrechtengroepen of antifascistische actie. Eindelijk een plek waar ik me thuis voelde, eindelijk een plek waar ik me begrepen voelde in een wereld die ik niet kon (en niet wilde) begrijpen. Het was een beweging waar je zelf een verschil kon maken; je kon je eigen band beginnen, je eigen concert organiseren, je eigen flyers drukken, je eigen demonstratie op poten zetten. De Do It Yourself ethiek schudde me wakker uit een passieve houding.

Veganisme & straight edge

Ik had het gevoel dat ik mijn leven in eigen handen kon nemen. Daarbij voelde ik de verantwoordelijkheid voor mijn leven en mijn daden. Veganisme past daar volledig bij. Ik wilde met mij leven geen leed veroorzaken. Niet aan mensen, niet aan dieren en niet aan het milieu. Door de punk/hardcore beweging zag ik hoe het veganisme een reële mogelijkheid was om dicht bij mijn idealen te blijven.
Straight edge was toentertijd ook populair in de punk/hardcorebeweging. Ik vond het een mooi idee om nuchter door het leven te gaan en (wederom) de verantwoordelijkheid te nemen voor mijn daden. Ik koos ervoor om mijn geheelonthouding te benoemen omdat het voor mij een manier was om mij uit te spreken tegen een destructieve drank- en drugscultuur. Het leven in volle teugen ervaren, dat was *mijn* drugs.

De conclusie is dat zowel het veganisme als straight edge voortkomt uit dat gevoel van verantwoordelijkheid nemen. Mijn anarchisme is daar ook uit voortgekomen. Ik ben verantwoordelijk voor mijn leven. Daarbij is de plek voor solidariteit met mijn omgeving (ik bedoel hiermee de wereld om mij heen en een ieder die daar op leeft) noodzakelijk. Dat betekent ook dat er *geen* plek kan zijn voor landsgrenzen, regeringen of bazen…
Yvo Kouwenhoven

WAAROM IK GEEN VEGANIST BEN

Arie Hazekamp

Bezig zijn met voedsel is voor mij altijd vanzelfsprekend geweest. Thuis op het Groningse platteland hadden we een flinke volkstuin en aardappelland. Dat was van jongs af aan aanpakken geblazen in de zomermaanden als er geoogst en verwerkt moest worden. Bij de boeren verdiende ik een centje bij met bieten krabben, aardappels selecteren en hooien. Tijdens mijn studententijd wekten de broze botten van de karbonaadjes uit de bio-industrie bij de AH dusdanige weerzin op bij onze kookgroep dat de stap naar het vegetarisme snel was gemaakt. De zoektocht naar eiwitvervangers bracht ons in toko's en biologische winkels. Het lidmaatschap van de Nijmeegse voedselcoöperatie waar je tegen inkoopsprijs biologische waar kon verkrijgen, was een logische vervolgstap. Koken met de mobiele keuken van Rampenplan evenzeer.

Met het veganisme kwam ik begin jaren negentig in aanraking door de contacten met de kring mensen rond Atalanta. Zij waren de eerste veganisten die ik leerde kennen. Meteen lag het probleem op tafel van het tekort aan vitamine B12, waar een van hen toentertijd mee te kampen had. De jongen in kwestie, Michel Post, schreef er het boekje *B12 voor Veganisten** over dat ik las. Hij loste het tekort op met injecties meen ik, maar het kunnen ook tabletten zijn geweest.
Eigenlijk wist ik meteen dat het veganisme niets voor mij was. Het feit dat je kunstgrepen nodig hebt om gezond te kunnen blijven, was voor mij een duidelijk signaal dat het veganisme te ver gaat. Uiteraard zijn dierenrechten nastrevenswaardig, maar als dit ten koste gaat van je eigen welbevinden, dan is de grens van tot hoever je kan gaan voor mij duidelijk in beeld. Dit zegt wellicht ook iets over je persoonlijkheid. Ik heb nimmer de behoefte om met welk principe dan ook tot de uiterste consequentie te gaan. De suggestie dat jouw opvattingen beter zijn dan die van een ander getuigt vaak van zelfoverschatting. Die pretentie heb ik niet.

In de dierenrechtenbeweging die in de jaren negentig ontstond, merkte ik dat veganisme zich daar gaandeweg tot een soort van groepsnorm ontwikkelde. Eigenlijk kon je geen dierenrechtenactivist zijn als je niet ook veganist was. Ik hou niet van dergelijke normen. Zeker als je anarchistische opvattingen koestert, moet je waardering voor afwijkende geluiden houden en respect tonen voor degenen die ze uiten. Dat geldt ook voor vleeseters.
Een ander aspect van een dergelijke groepscultuur is dat betrokkenen geforceerd gedrag gaan vertonen. Ik heb de nodige veganisten gekend die deze voedingswijze niet volhielden, omdat de keuze slechts rationeel was gemaakt. Als het ware afgedwongen door de omgeving waarin men verkeerde en de opvattingen die daarbij hoorden. Indien de werkelijk gevoelde overtuiging mist, dan is zo'n keuze op termijn niet houdbaar.
Een ander belangrijk aspect vind ik het cultuur-historische aspect. Het houden van dieren is al heel oud, maar wordt door veganisten betwist. Nog afgezien van het feit dat de kreet 'alle dieren vrij'

nogal problematisch is (want waar moeten al die miljoenen beesten dan heen?), heb ik er geen problemen mee dat mensen dieren houden. En ook niet dat dieren voor consumptie worden gebruikt (wol, eieren) en geslacht. Wel vind ik het van belang hoe dit gebeurt en op welke schaal dit plaatsvindt.

Ongetwijfeld is dit een gevolg van het opgroeien in een milieu waar het houden van beesten normaal was. Mijn ouders slachtten hun dieren (kippen, eenden, konijnen, duiven en palingen) zelf. Als kind zat ik gefascineerd te kijken hoe mijn vader een konijn van zijn vel ontdeed en mijn moeder de ingewanden verwijderde. Dat ik, zoon van een familie van stropers enerzijds en nakomeling van de gemeenteslachter anderzijds, vegetariër werd, hebben mijn ouders nooit goed kunnen plaatsen.

Het zou juist heel goed zijn dat vleeseters voor hun vleesconsumptie zelf een dier zouden doden en de ervaring opdoen hoe dat voelt. (Zelf heb ik dat overigens nooit gedaan!) Ik denk dat het aantal vleeseters heel snel zou dalen. Afgezien hiervan zijn grote groepen in de samenleving bezig hun vleesconsumptie te verminderen. In veel gezinnen wordt een aantal dagen in de week zonder vlees gegeten. En als er vlees wordt gegeten dan steeds vaker biologisch vlees. De supermarkten getuigen er van. Dat zijn hoopvolle ontwikkelingen.

Veganisten mogen in hun fanatisme dat ze soms eigen is (zoals in de dierenrechtenbeweging), zich hiervan wel wat meer rekenschap geven. De ontwikkeling richting 'minder vlees' gaat langzaam maar gestaag (in de westerse wereld), laat staan een ontwikkeling die nog verder gaat en elk product van dierlijke herkomst betwist. Het veranderen van menselijk gedrag vereist nu eenmaal een lange adem en gaat met vallen en opstaan. Over de rest van de wereld, waar overleven niet zelden een dagelijkse strijd oplevert, zal ik verder maar niet spreken.

Wat ook van belang is dat het veganistische aspect alleen niet zaligmakend is. Ik zag eens dat een veganist heel blij was met een pot mayonaise waarin geen eieren waren verwerkt. Toen ik las wat er dan wel aan ingrediënten inzat, bleek het vol te zitten met e-nummers en kunstmatige producten. Dat schiet naar mijn idee niet op; je lost het ene 'probleem' op maar creëert vervolgens een ander. Het gaat juist om het geheel. Naast het dierenwelzijn speelt ook de kwaliteit van producten een rol (biologisch), en de wijze waarop en waar het geproduceerd is (arbeidsvoorwaarden, fairtrade, streekproducten enz.).

Wat de veganistische en ook vegetarische zaak wel helpt zijn goede recepten en lekkere gerechten. De grote uitdaging richting vleeseters is juist het tonen dat een maaltijd zonder vlees of dierlijke producten heel lekker kan zijn. Deze ontwikkeling is volop gaande. De veganistische en vegetarische keuken is veel lekkerder en creatiever geworden. Dit maakt het makkelijker over te stappen op een levenswijze waarin het gebruik van dierlijke producten minder vanzelfsprekend is. Spelenderwijs ander gedrag aanleren lijkt mij een succesvollere strategie dan eentje waarin het veganistische gebod als enig zaligmakend wordt verkondigd.

*Michel Post, *B12 voor veganisten*, Den Giraffe, Utrecht 1993, www.vitamineB12.nl

VEGANISME EN MORAAL

Weia Reinboud

In dit artikel komen morele onderbouwingen van veganisme aan bod, maar ook de problemen die aan dit soort onderbouwingen kleven en die ook bij andere morele keuzes kunnen spelen. De vraag waarom mensen wel/niet veganistisch zijn lijkt abstract gezien op waarom mensen wel/niet anarchistisch zijn, wel/niet solidair, wel/niet antiracistisch. De mens is in staat tot rationeel redeneren, tot logisch redeneren, tot moreel redeneren, maar is ook in staat om dat allemaal niet te doen. Complexe wezens die mensen. Veganisme is een interessante casus om denken en handelen van die wezens onder het vergrootglas te leggen.

Je kunt beginnen te redeneren bij een of andere misstand waar veel mensen verontwaardigd over zijn. Je ontleedt dan waar het bij die verontwaardiging ten diepste om draait, generaliseert dat en je concludeert wat ervoor nodig is om die verontwaardiging voor eens en altijd te voorkomen. In *Eten met geweten*[1] beginnen de auteurs met hondengevechten waar in de Verenigde Staten veel over te doen is geweest. Die opwinding komt er op neer dat men vindt dat je niet zomaar voor je plezier van alles met honden mag doen. Maar als persoonlijk plezier geen reden mag zijn om honden te mishandelen, dan is persoonlijk plezier ook geen reden om kalveren in kisten op te sluiten, vet te mesten en een maand later op te eten. Dan kom je als conclusie meteen uit bij veganisme, want persoonlijk plezier is de enige reden om dierlijke producten te nuttigen, die producten zijn niet noodzakelijk, ook niet voor de gezondheid. Beginnen met een uitwas, zoals de auteurs doen, is logisch gezien niet nodig om tot die conclusie te komen, maar als het werkt dan werkt het.

Vergelijkbaar is de werking van iconische foto's, een verdronken vluchtelingetje, een plofkip waar de veren van uitvallen, een het land uitgezette scholier, noem het maar. Generalisaties naar betere behandeling van alle vluchtelingen of geen kippen kweken liggen dan voor de hand. Althans voor wie een beetje moreel kan en wil redeneren.

Een andere benadering begint bij hoe er met mensen omgegaan wordt en wat daarin allemaal moreel onjuist gevonden wordt. Mensen van hun vrijheid beroven, mensen overvallen, mensen met een knuppel te lijf gaan en nog veel meer: zoiets doe je niet. Er zijn allerlei wetten waarin dit verboden wordt, maar de meeste mensen laten die dingen uit zichzelf achterwege, niet omdat er ergens een wet is die het ze verbiedt. En waarom laten ze dat achterwege? Ondermeer omdat ze willen dat het hunzelf niet overkomt, omdat ze weten hoe naar dat zal voelen.

Dan komt de grote stap: het gaat er hierbij totaal niet om dat mensen wiskundige puzzels kunnen oplossen of een Franse tekst in het Italiaans kunnen vertalen, het gaat er hierbij om dat mensen voelende wezens zijn. Maar dan gelden alle morele regels over de behandeling van mensen *mutatis mutandis* ook voor andere voelende wezens. Dus dieren beroof je niet van hun vrijheid, ga je niet met een knuppel te lijf enzovoort. Dat komt neer op veganisme, dat is dan de

enige logische, consistente morele conclusie als je voelende medewezens niets naars wilt aandoen.
Maar…, zeggen mensen dan. Ik schreef net: voor wie een beetje moreel kan en wil redeneren. Het is opmerkelijk hoe gemakkelijk mensen het moreel redeneren kunnen omzeilen. De tegenwerpingen die veganisten te horen krijgen komen allemaal neer op drogredenen, geen enkele snijdt moreel gezien hout. In het genoemde *Eten met geweten* wordt een flink aantal van die tegenwerpingen gefileerd, evenals in *De vrolijke veganist*[2] van Floris van den Berg. Laatstgenoemde geeft aan welke drogredenen gebruikt worden, de *reductio ad absurdum*, de naturalistische drogreden, de *ad hominem*, de *non sequitur* enzovoort. Veel van die drogredenen staan al een paar millennia als zodanig te boek, maar op uitsterven staan ze nog niet.
Speciesisme is discrimineren op grond van soort (Latijn: *species*). Het valt misschien onder de naturalistische drogreden, maar het is in elk geval een soort logische fout. Als je anderen het akelige gevoel van opgesloten zitten of ander lijden niet wilt geven, dan moet je iedereen die dat gevoel kent niet opsluiten en laten lijden. Tot welke soort zo iemand behoort doet dan niet ter zake. De soort is een er met de haren bijgesleepte categorie, wel een biologisch zinnige categorie maar geen moreel zinnige categorie. Veganisme zegt daarom simpel: geen wezens opsluiten, mishandelen enzovoort omdat ze toevallig van de verkeerde soort zijn.
Interessant is dat de meeste mensen weten dat je bepaalde andere soorten niet als voedsel moet zien. Voor sommigen zijn varkens echt geen voedsel, voor anderen runderen, voor weer anderen paarden en hier in het westen worden honden en katten niet als voedsel gezien. Terwijl er genoeg van rondlopen, je kunt ze zó grijpen. De veganisten zeggen dus: jullie weten al precies hoe het voelt dat sommige soorten geen voedsel zijn, generaliseer dat even naar andere dieren.

VOELENDE SOORTEN

Als tussendoortje even iets over de problemen van het begrip ‘soort’. Het is een heel handig biologisch begrip als je synchroon kijkt, dat wil zeggen: op dit moment. Nu is een mens geen chimpansee en zijn beide(n) geen koe, maar we hadden wel gemeenschappelijke voorouders en als je niet synchroon maar diachroon kijkt, dat wil zeggen door de tijd heen, dan is ‘soort’ een onbruikbaar begrip. Er is nergens een moment waar je kunt zeggen dat het kind *Homo sapiens* was en de ouders *Homo erectus*. En nog verder terug kom je nergens een gezin tegen waarvan het ene kind vele generaties later mens zou worden en het andere chimp. Vind je dat je mensen niet mag eten maar andere dieren wel, dan zeg je daarmee dat er ergens voorouders waren die best door hun kinderen gegeten hadden mogen worden, want die ouders waren geen mens! Idem voor als je vanuit jou als mens heel ver terug gaat in de tijd naar een of andere voorouder en dan langs een andere weg weer naar onze tijd, naar een koe. Waar in die lange lijn voorouders en nazaten ligt de grens tussen wel of geen voedsel?
Sentiëntisme heet het morele standpunt dat ik daarstraks al genoemd heb: dat het niet gaat om tot welke soort wezens behoren, maar of het voelende wezens zijn, dat dát is waar je je morele oordelen op moet afstemmen. Daar zit een complicatie in, want welke wezens voelen wel en welke niet? Bij mensen ga je ervan uit dat ze allemaal vrijwel dezelfde bedrading hebben en dus in gelijke situaties gelijke gevoelens zullen hebben. Chimps lijken genetisch zo sterk op ons dat voor hen hetzelfde zal gelden, ook al zullen ze nooit iets van het Frans in het Italiaans kunnen vertalen.
Zo ga je verder, maar het wordt steeds onduidelijker wat die verre verwanten wel of niet kunnen voelen. Het sentiëntisme kan dus leiden tot haarkloverijen over welke dieren wel en welke niet pijn kunnen lijden. Mensen die dieren voor hun eigen plezier willen gebruiken hakken de knoop gemakkelijk door en zeggen dat de X geen pijn kunnen voelen. Honden werden in het verleden tot X gerekend, vissen voor veel mensen nog steeds. Om dat te weerleggen wordt er dan onderzoek opgezet om aan te tonen of honden of vissen kunnen lijden. Ze kunnen dat inderdaad, de vissen ook, maar degenen die er niet aan willen leggen zo’n onderzoeksresultaat simpel naast zich neer. Ook al voelen die vissen misschien wel meer dan mentaal zwaar gehandicapte mensen, die, omdat ze tot de soort mens behoren, wel kunnen rekenen op verantwoorde behandeling door vissers.
Voor mij hoeft zulk onderzoek niet, de haarkloverijen vind ik onprettig, ik zie dieren niet als voedsel of gebruiksvoorwerp, punt. Binnen de dieren zijn er die zich van heel veel bewust zijn en er zullen er misschien zijn die zich van niets bewust zijn, maar waar die grens ligt hoef ik niet te weten. Ook welke dieren hoeveel voelen of hoeveel lijden, het is allemaal heel interessant maar ik hoef het niet precies te weten en ik heb het niet nodig om mijn morele standpunten te onderbouwen.
Bovendien zijn het van die dingen die je alleen indirect kunt weten, je kunt aan de buitenkant niet zien wat iemand echt voelt of voelen kan. Aan de buitenkant kun je van vleeseters ook niet zien of het voelende wezens zijn of niet.
Ik leg de grens dus heel erg ruim, bij de biologische categorie ‘dieren’, een van de zes ‘rijken’ die in de biologie worden onderscheiden (vakterm: *regnum*). Er zijn drie rijken met eencelligen: de archaea, de bacteriën en de protisten/eukaryoten. En er zijn drie rijken meercelligen: de planten, de schimmels en de dieren.
Grappig is dus dat ik in mijn moreel redeneren een biologische categorie hanteer, terwijl speciesisme juist gaat over het inzetten van een biologische categorie, namelijk de categorie ‘soort’, om te discrimineren. Die categorie wordt dan gehanteerd om morele grenzen nauwer te trekken, maar met de categorie ‘rijk’ doe ik helemaal het omgekeerde.
Terzijde: speciesisme is eigenlijk nogal een onhandige term, want bedoeld wordt: discrimineren op grond van soort binnen het rijk van de dieren. Spinazie is ook een soort/species, maar wel uit een ander rijk.

BROKJES MORAAL

Ik heb me vaak afgevraagd hoe mensen het voor elkaar krijgen om morele kwesties niet te zien, om er omheen te lopen. Je kunt het, denk ik, evolutionair verklaren vanuit twee verschillende, geëvolueerde neigingen. De ene is dat levende wezens de neiging moeten hebben om voor zichzelf te zorgen. Zonder die egoïstische neiging gaan ze dood.
De andere is dat bij sociale soorten zoals de mens naast of bovenop de egoïstische neiging sociale neigingen zijn geëvolueerd. Die zijn goed voor de groep en daarmee óók voor het individu, maar niet langs de kortste weg. Sociale soor-

ten moeten iets met de anderen, waarbij 'moeten' het verkeerde woord is, want ze doen dingen voor en met anderen omdat dat logisch voelt en een goed gevoel geeft. Enigszins vergelijkbaar met hoe het stillen van de honger ook een goed gevoel geeft.

Tegenover een voldaan gevoel na het vullen van de maag staat knagende honger, een onprettig gevoel. Zo levert ook het sociale leven prettige en onprettige gevoelens op, als iets lukt ben je blij, vind je het fijn of gezellig, maar als er in het sociale leven iets niet goed gaat voel je je bijvoorbeeld onrechtvaardig behandeld. Dat gevoel ontstaat ongeveer net zo vanzelf als dat honger ontstaat.

We kunnen een theorie formuleren over wat moreel rechtvaardig is en wat niet, die theorie stoelt rechtstreeks op een aangeboren rechtvaardigheidsgevoel en je kunt dus zeggen dat de evolutie ons brokjes moreel denken heeft aangeleverd.

Ik zeg nadrukkelijk 'brokjes'. Je hoeft de mens niet lang te bestuderen om te weten dat ze niet bij alles moreel nadenken en dat ze hun sociale neigingen niet automatisch voor de hele mensheid inzetten. Er is weliswaar de mogelijkheid om moreel te handelen, maar het gaat niet helemaal vanzelf. Volgens mij zijn er dan ook twee domeinen in het denken, allebei met een evolutionaire achtergrond: het individuele domein van voor je eigen eten en drinken zorgen en het sociale domein van voor elkaar (en onder meer elkaars eten) zorgen. Voor dat sociale domein hebben we aangeboren brokjes moreel denken, terwijl in het individuele domein moraal volkomen afwezig is. Het individuele domein gaat buiten alle moraal om, het is amoreel. Zie wat een leeuw doet, die zoekt gazelles, juist de kwetsbare jonge, oude en zieke, zonder daar iets verkeerds in te zien. Evenzo zien wij niets verkeerds in het verslinden van een tomaat.

In het sociale domein speelt moraal wel. Als iemand struikelt help je die overeind – je zou hoogst verontwaardigd zijn als je struikelt en iedereen stapt vervolgens gewoon over je heen, als was je een rotsblok. Dat laatste zou je immoreel gedrag vinden, terwijl je geholpen worden als moreel juist ervaart.

ETHIEKEN

Er is maar één natuurkunde maar er is niet maar één ethiek. Ethiek is de wetenschap van omvattend en systematisch nadenken over wat moreel juist is of wat immoreel is. Er bestaan allerlei ethische systemen, wat volgens mij veroorzaakt wordt door de brokjes – dus doordat we niet één alomvattend moreel denksysteem aangeboren hebben gekregen. Het is heel interessante materie, die ethische stromingen. In elke stroming zit iets waarvan je denkt: ja, zo zit het. Maar ook kwam ik in elke stroming dingen tegen die me niet zo bevielen. Dat zal wel aan mijn anarchisme gelegen hebben – maar daarover straks. Een paar stromingen wil ik even nader bekijken in het kader van veganisme: deugdethiek, plichtethiek en utilisme.

Deugdethiek is, heel kort samengevat, vanuit een individu geredeneerd, het gaat om wat je kunt doen om een goed mens te worden. 'Deugd' en 'goed mens', dat klinkt erg zoetig en gristelijk verantwoord, vind ik, maar de oude Grieken waren er al mee bezig en bij hen heette het 'arètè'. Een ander pijn doen valt niet onder 'goed mens zijn', discrimineren valt er niet onder en speciesisme ook niet, dús veganisme wel. Zelf ben ik min of meer via een deugdethische redenering bij veganisme uitgekomen: ik wilde niet slachten ('doden vind ik geen deugd'), wilde het dus anderen niet voor mij laten doen, kwam er achter dat voor zuivel en eieren en honing óók geslacht wordt, dus moest het een veganistische leefstijl worden.

Plichtethiek is, een beetje simpel uitgelegd, vanuit het sociale geredeneerd. Het gaat erom zo te handelen dat, als iedereen het zo zou doen, alles goed gaat. (Dit is de 'categorische imperatief' van Kant.) Dus: welke plichten heb je naar de anderen toe? Een van die plichten is leed vermijden, een andere is niet discrimineren en dan zit veganisme logisch gezien bij de plichten. Plichtethiek klinkt erg naar dat er van alles moet vanwege het geheel, terwijl deugdethiek gaat over individueel heel ambitieus moreel leven.

Utilisme is op heel andere wijze opgezet. Heel kort: geluk bevorderen door leed te vermijden is het centrale streven. Omdat de wereld niet perfect is wordt het *zoveel mogelijk* leed vermijden. Soms is 'zoveel mogelijk' honderd procent, soms niet. Het gaat utilisten om de gevolgen van daden en niet om de intentie. Iemand kan een slechte bedoeling hebben, leed willen toebrengen, maar als de daad mislukt dan is er geen leed ontstaan. Dieren gevangen houden is leed aandoen en dus is veganisme een heel goede manier van heel veel leed vermijden. Peter Singer is een bekende (en beruchte) utilist die advocaat is van anti-speciesisme, zie zijn 'dierenbevrijding'.[3]

Bij heel andere onderwerpen dan veganisme komen deze ethische stromingen ook om de hoek kijken. Neem de geweldsdiscussie tussen anarchisten. De geweldlozen vinden geweld geen deugd of vinden dat geen geweld gebruiken een plicht is, terwijl anderen vinden dat het erom gaat wat ermee bereikt wordt. Geweld tegen slechteriken kan dan 'goed' zijn, ook al betekent het leed toebrengen, omdat het het leed van veel anderen vermindert. Dit soort getalsmatige redeneringen zijn kenmerkend voor utilisme.

ONENIGHEDEN

De drie ethische stromingen (er zijn er meer en er zijn ook veel varianten) zijn, als het goed is, omvattend en tot in de puntjes doordacht. Dat betekent dat er over een bepaalde zaak, zoals veganisme, meerdere goed onderbouwde meningen bestaan, maar dat het mogelijk is dat wat in het ene systeem een geldige opvatting is in het andere systeem niet geldig is. Dat betekent weer dat mensen met verschillende ethische denksystemen eindeloos langs elkaar heen kunnen praten. Of eindeloos ruzie kunnen maken. Het argument van de een is dan domweg geen argument voor de ander.

Wat ik hier beschrijf is daadwerkelijk gaande als het om het bestrijden van dierenleed gaat. Tegenover elkaar staan vooral de *welfarists* (Nederlands: leedverzachters) en de *abolitionists* (leedafschaffers), waarbij de eersten utilistisch redeneren en de tweeden plichtethisch. De abolitionisten gaat het om afschaffing van diergebruik, dus afschaffing van dierenkooien, terwijl de welfarists zeggen dat dat afschaffen van kooien nog wel even zal duren en tot het zover is zijn grotere kooien alvast een vermindering van leed, want vermeerdering van welzijn. Getalsmatig klopt dat wel, zeggen de abolitionisten, maar getalsmatig redeneren is helemaal niet moreel redeneren, dus met die grotere kooien is er in moreel opzicht volstrekt niets gebeurd. Niet waar zeggen de welfarists, want leed verminderen is juist waar het

bij het morele om draait. Kletskoek, zeggen de abolitionisten – en zo tot in het oneindige.[4]

Een dergelijke controverse speelt ook rond flexitarisme, hetgeen behelst dat mensen af en toe geen dierlijke producten nuttigen. Utilisten zeggen: als een miljoen mensen dat één dag per week doet, dan scheelt dat meer geslachte dieren dan dat honderdduizend mensen het de halve week doen, dus laten we één *vegan*-dag per week aanprijzen en daarna proberen we ze aan een *vegan challenge* mee te laten doen, een maand veganistisch eten, en daarna… Maar ze worden in de rede gevallen, want abolitionisten zeggen: dat is wel plantaardig eten, eventjes, maar het is helemaal geen veganisme, geen onderbouwde morele levenshouding. Kletskoek, zeggen de utilisten…

VRIJHEID

En ik zeg: alle dieren vrij! Anarchistisch gezien ligt vrijheid als centraal moreel begrip erg voor de hand. Er is maar een beetje meevoelen nodig om te bedenken dat je mensen vrij moet laten, er is vervolgens maar een beetje extra meevoelen nodig om het ook te laten gelden voor onze verwanten, er is vervolgens alleen maar logica en niet per se meevoelen nodig om van 'enkele' dieren te springen naar 'alle' dieren. Het verschil tussen 'ten minste één' en 'alle' is hét onderscheid dat in redeneringen zit die over aantallen gaan (de predicatenlogica gaat daar over). Als radicaal persoon spring ik graag naar 'alle'. Ik heb sentiëntisme dan ook niet nodig in mijn veganisme, daar waar zowel abolitionisten als utilisten dat een belangrijke zaak vinden in de onderbouwing van veganisme. Ik heb aan vrijheid genoeg als start voor mijn ethisch denken.

In mijn boek over skepticisme[5] beweer ik dat het enige waar wij mensen toe in staat zijn axiomatisch denken is. Dat is: beginnen met een of ander startpunt (axioma) en na die keuze consequent verder redeneren. Bij de ethische systemen zie je dat heel mooi, het kiezen van het startpunt is een vrije keuze voor deugd, plicht, getalletjes, vrijheid of nog iets anders. Geen van die axioma's is aangeboren – zoals je wel zou kunnen beweren over het axioma dat we in een driedimensionale wereld leven.

Bij het bestuderen van ethische systemen was er bij alle systemen wel iets dat mij niet beviel en pas toen ik 'vrijheid' als axioma nam losten de problemen op. Met vrijheidsethiek ben ik verlost van de begrippen 'deugd' en 'plicht', die me niet zo aanspreken. (Vrijheid is geen heel eenvoudig begrip, ik heb een boek geschreven om het te ontrafelen, om mijn (anarchistische) ideeën erover uit te leggen.[6]) Eigenlijk doen alle mensen het de hele tijd, eigen theorieën maken als wat je langs ziet komen je niet helemaal aanspreekt.

HET EEN BOVEN HET ANDER

Het kiezen voor een of ander ethisch systeem is één ding, anderen ertoe brengen om die keus te volgen is een heel ander. Een onderwereldfiguur kun je er niet eenvoudig toe brengen om deugdethiek aan te gaan hangen, om een goed mens te willen worden. Plichtethiek is geen plicht, getalsmatig denken bestaat, enzovoort. Discussies over ethische kwesties kunnen heel onprettig verlopen. Wat er vaak gebeurt is dat een deugdethisch argument bestreden wordt met een plichtargument en dat dat weer utilistisch terzijde geschoven wordt. Al die argumenten zijn geldig binnen hun eigen systeem, maar hoeven

dat niet ook te zijn in andere systemen. Ze zijn het soms wel, soms niet. Helaas denken mensen vaak dat ze een punt hebben zodra ze een punt kunnen vinden, maar je hebt pas een punt als iemand anders ook ziet dat het een punt is.

Ik heb het gehad over de twee domeinen in ons denken, een egoïstisch & amoreel domein en een sociaal & moreel domein. Het amorele domein gaat over noodzakelijke basisbehoeften, maar mensen blijken in staat om heel veel zaken in dat amorele domein te plaatsen. Vliegvakanties bijvoorbeeld, gewoon doen, niet over nadenken – zo'n vakantie is niet noodzakelijk, maar wel iets dat een mens kan willen. Het lijkt me dat een politieke stroming als neoliberalisme, die ook vrijheid hoog in het vaandel heeft staan, eigenlijk probeert om heel veel dingen naar het amorele domein te verschuiven. Om te consumeren zonder er veel over na te denken.

Het is leuk om dan een anarchisme te propageren dat juist het omgekeerde doet: zoveel mogelijk dingen naar het morele domein verschuiven. Wél nadenken over de morele implicaties van van alles en nog wat. Zaken niet amoreel noemen maar immoreel en dan een moreel te verantwoorden ander gedrag te bedenken. Kleine ecologische voetafdruk. Kosmopolitisme. Veganisme. Sober in vergelijking met de consumptist. De consumptist heeft alleen maar de directe bevrediging, terwijl de nadenkers volop ervaren welke fijne gevoelens er vast zitten aan sociaal gedrag, aan moreel te verantwoorden gedrag.

De twee domeinen kunnen ook op een andere manier beschreven worden, vanuit het axiomatisch denken. Mensen ordenen hun ideeën en kunnen al doende iets boven al het andere plaatsen. Iemand die vindt dat vleeseten móet, die zet dat idee bovenaan en gaat vervolgens nooit meer moreel redeneren over voedsel. Terwijl vlees eten op geen enkele manier moreel te verantwoorden is, speciesisme ook niet – in alle ethische systemen die ik genoemd heb geldt dat. Dus is het zo dat iemand veganisme uitsluitend terzijde kan zetten door speciesisme boven moreel redeneren te plaatsen, door speciesisme boven de deugd, de plicht of het leed vermijden te zetten.

Om te laten zien waar het bij de behandeling van dieren om gaat wordt vaak de vergelijking met de slavernij gemaakt en inderdaad zijn er veel parallellen, met een of andere vorm van racisme bij het ene en speciesisme bij het andere als 'verantwoording'. En abolitionisme als enige, echte oplossing.

In *Animal Rights – the Abolitionist Approach*[7] kwam ik dit tegen: 'Zoals iemand die voor afschaffing van de slavernij was zelf geen slaven kon houden, zo kan iemand die tegen dierlijke slavernij is geen dierlijke producten consumeren.' Zou het per ongeluk zijn dat de parallel niet helemaal doorgezet wordt? Vanuit mijn anarchistische vrijheidsethiek zou ik zeggen: '… kan iemand die tegen dierlijke slavernij is geen dieren houden, voor wat voor doel dan ook.' Dieren houden, wat iets is anders dan ván dieren houden, lijkt mij niet moreel te verantwoorden, ook al snap ik de goede bedoelingen van veganisten die dieren uit het asiel 'redden'. Ze worden dan best goed behandeld, welfaristisch gezien, maar als vleesetende huisdieren met veganistisch dierenvoer (dat bestaat) worden gevoed, is hun welzijn misschien niet optimaal.

DE TOMAATETERSTEST

Cognitieve dissonantie wordt het in de psychologie genoemd als mensen iets ergens wel weten maar er niet naar handelen. In zijn *Weet wie je eet*[8] heeft Stijn Bruers het er uitgebreid over. Niet-veganisten weten over het algemeen heus wel dat er in morele zin iets aan de hand is met hun gewoontes (verslavingen), en Bruers komt met de tomaateterstest. Die gaat als volgt. Stap op iemand af die een tomaat aan wil snijden en zeg: excuseer, ik vind het onverantwoord om tomaten te eten, tomaten worden bewust van levende planten geplukt, je kunt ze niet zomaar in stukken snijden, planten hebben net als alle levende wezens rechten.

Waarschijnlijk schiet de tomaateter in de lach.

Maar stap dan op een vleeseter af en zeg vergelijkbare dingen, over niet moreel te verantwoorden, levende wezens enzovoort. De kans is best groot dat er een venijnige, kwade, schampere, aanvallende of anderszins hatelijke reactie volgt, omdat de vleeseter ergens wel weet dat er iets om over na te denken ligt. De boodschapper krijgt de schuld, terwijl die alleen maar wees naar de mooie morele vermogens die de vleeseter waarschijnlijk wel degelijk heeft – maar waar hij/zij niet ten volle van geniet.

Ik zou zeggen, probeer de test eens. Misschien wel bij jezelf.

NOTEN

(1) Gary Francione & Anna Charlton, *Eten met geweten – over de moraliteit van het eten van dieren*, Exempla Press, 2015 (vertaling van *Eat Like You Care*, Exempla Press, 2013) – (2) Floris van den Berg, *De vrolijke veganist – Ethiek in een veranderende wereld*, Houtekiet, 2013 – (3) Peter Singer, *Dierenbevrijding*, De Geus, 1994 (eerdere vertaling: *Pro mens, pro dier*, Anthos, 1977) – (4) Discussie tussen deze stromingen staat op internet: youtube.com/watch?v=UJ1qFdR1cHA – (5) Weia Reinboud, *Modellisme – over skepticisme en de productiviteit van het denken*, Atalanta, 2009 – (6) Weia Reinboud, *Welke vrijheid – essay over vrijheid en beschaving*, Utrecht, 2009 – (7) Gary Francione & Anna Charlton, *Animal Rights – The Abolitionist Approach*, Exempla Press, 2015 – (8) Stijn Bruers, *Weet wie je eet*, Pelckmans, 2015.

IS VEGANISME WEL GEZOND?

Jaap van der Laan

Een veganistisch dieet bevat geen van dieren afkomstige producten, niet alleen geen vlees en vis maar ook geen kaas, melk, eieren, honing e.d. Als je een dergelijk dieet goed afwisselend samenstelt krijg je als volwassene bijna alle voedingsbestanddelen binnen die je nodig hebt om gezond te blijven. Wat je mist is vitamine B12, want dat zit alleen in dierlijke producten of in een tablet. Daarnaast moet je goed opletten of je wel voldoende eiwitten en mineralen, zoals calcium, binnenkrijgt. Dat laatste geldt vooral als je een zwangere of zogende vrouw bent. Veganistisch opgevoede kinderen moeten behalve vitamine B12 tabletten ook voldoende omega-3-vetzuren binnenkrijgen voor de ontwikkeling van zenuwen en hersenen. Bij kinderen moet je dus extra opletten of hun voeding wel voldoende afgewogen is.

Achtereenvolgens bespreek ik hier welke vervelende effecten tekort aan vitamine B12 kan hebben en wat je er makkelijk aan kunt doen. Omdat dit het belangrijkste punt is krijgt dit ook het meeste aandacht. Vervolgens iets over de andere tekorten die je bij een onevenwichtig veganistisch dieet kan oplopen.

Er zijn natuurlijk ook gunstige effecten voor je gezondheid als je veganist, of vegetariër, wordt. De kwestie van het milieu en de voedselvoorziening laat ik hier terzijde, al is daar ook veel over te zeggen.

VITAMINE B12

Vitamine B12 zit alleen in voedingsmiddelen afkomstig van dieren. Dus ook niet in zeewier of in andere plantaardige producten, tenminste niet in een vorm die voor de mens bruikbaar is. In de natuur wordt vitamine B12 geproduceerd door bacteriën, darmbacteriën bij dieren en door bacteriën in de grond. Industrieel wordt vitamine B12 geproduceerd door het te isoleren uit speciale bacteriekweken.

Vitamine B12 is een essentieel vitamine, dat wil zeggen dat je er niet buiten kunt. De mens kan zelf geen vitamine B12 maken en is dus volledig afhankelijk van de opname uit het voedsel. De van nature voorkomende bacteriën in de darm van de mens produceren weliswaar vitamine B12 maar uit dat deel van de darm kan de vitamine B12 niet opgenomen worden. Gelukkig houdt het lichaam een vrij grote voorraad vitamine B12 aan, en is het er erg zuinig mee. Maar na een aantal jaren - er is discussie over hoeveel jaar en dat hangt ook samen met dieetfactoren als bijvoorbeeld alcoholgebruik of met roken - kan bij onvoldoende opname met het eten er een tekort aan vitamine B12 ontstaan en kunnen er lichamelijke klachten optreden door dat tekort.

WAT ZIJN DIE KLACHTEN?

Het lichaam heeft vitamine B12 nodig voor de opbouw van cellen en voor de opbouw van bepaalde eiwitten en koolhydraten. Als de voorraad in het lichaam is uitgeput doordat de opname onvoldoende is ontstaat een tekort aan vitamine B12. Dat heeft eerst vooral gevolgen voor die organen waar veel celdeling plaatsvindt. Daarnaast kunnen bepaalde eiwitten en koolhydraten niet voldoende aangemaakt worden. Die gevolgen op de celdeling zie je doordat de

rode bloedlichaampjes niet goed aangemaakt kunnen worden in het beenmerg. De rode bloedlichaampjes die dan nog in de bloedbaan komen, hebben een afwijkende vorm, zijn vaak te groot en worden versneld weer afgebroken. Er treedt bloedarmoede op met als belangrijkste klachten moeheid en verminderde inspanningstolerantie. Omdat de bloedarmoede heel geleidelijk verergert en je er daardoor aan went dat je steeds minder inspanning kunt leveren duurt het vaak lang voordat iemand met deze bloedarmoede naar de dokter gaat. Er kan dan ook al schade aan andere organen zijn opgetreden.
Er is veel bekend over deze vorm van bloedarmoede omdat er een ziekte is, pernicieuze anemie, waarbij onvoldoende vitamine B12 wordt opgenomen uit de (niet-vegetarische) voeding. Voor opname moet de maag een bepaalde stof ('intrinsic factor') afscheiden. Zonder 'intrinsic factor' kan er nauwelijks vitamine B12 uit de voeding opgenomen worden. Die opname vindt alleen plaats in de maag en in het allereerste begin van de darm en bij pernicieuze anemie levert de maag geen 'intrinsic factor'.
Pernicieuze anemie wordt behandeld met injecties met vitamine B12 en als de lichaamsvoorraad hierdoor weer aangevuld is verder levenslang met vitamine B12 tabletten van duizend microgram per dag. Uit deze tabletten wordt dan toch nog wel voldoende B12 opgenomen ondanks het ontbreken van 'intrinsic factor'.
Als een veganist geen vitamine B12 toevoegt aan zijn dieet kan hij/zij ook pernicieuze anemie ontwikkelen al is de oorzaak dan geen tekort aan 'intrinsic factor' maar een tekort in het dieet.
Ook andere snel delende weefsels kunnen door een tekort aan vitamine B12 niet goed functioneren. Dat geldt bijvoorbeeld voor het maag-darmkanaal waar de wand beschadigd raakt en er een stoornis in de voedselopname ontstaat. Gevolg: afvallen, gebrek aan eetlust en dergelijke.
De gevolgen van onvoldoende aanmaak van bepaalde eiwitten en koolhydraten zie je met name in het zenuwstelsel. Doordat de myelineschede rond zenuwen, zeg maar de isolatielaag, niet meer goed functioneert, ontstaan er klachten van tintelingen en andere gevoelsstoornissen in armen en benen. Dat heet in medische termen neuropathie. Ook evenwichts- en coördinatiestoornissen kunnen optreden. Vervelender is dat ook schade in het centrum van het zenuwstelsel, in de hersenen, kan volgen met een scala van mogelijke klachten als vermoeidheid, depressie, angsten, verwardheid, psychose enzovoort.
Het is belangrijk je te realiseren dat al bovenstaande klachten ten gevolge van een vitamine B12 tekort sluipend kunnen ontstaan en niet allemaal (tegelijk) zullen optreden. Ernstiger is dat lang bestaande klachten, zoals bijvoorbeeld de neuropathie, niet altijd omkeerbaar zijn.
Verder zijn de klachten door een vitamine B12 tekort weinig specifiek, dat wil zeggen dat vergelijkbare klachten ook door andere aandoeningen veroorzaakt kunnen worden, denk aan bloedarmoede door ijzertekort, of neuropathie bij suikerziekte.

VITAMINE B12 TEKORT

Als je denkt dat je wellicht een vitamine B12 tekort hebt kun je met je huisarts overleggen. Leg klachten waarvan je denkt dat ze misschien van een tekort komen voor aan je huisarts. Ongetwijfeld zal dan ook ter sprake komen dat eventuele niet erg duidelijke klachten ook nog wel andere oorzaken kunnen hebben. De huisarts kan bloedonderzoek laten verrichten. Het is belangrijk niet alleen te laten kijken of er bloedarmoede is maar ook de vitamine B12 spiegel in het bloed te bepalen. De huidige bepalingen van vitamine B12 zijn betrouwbaar. Ze meten het actieve vitamine en het is daarom niet meer nodig, zoals tot voor kort vaak gesteld werd, ook de concentraties van andere stoffen als bijvoorbeeld methylmalonzuur te bepalen.
Een vitamine B12 tekort moet aangevuld worden. Bij ernstige tekorten eerst met injecties om de voorraad in het lichaam weer op peil te krijgen en in minder ernstige gevallen met alleen tabletten.

HOEVEEL VITAMINE B12 DAN?

Uit bovenstaande blijkt wel dat het absoluut nodig is voor veganisten hun voeding aan te vullen met vitamine B12. De dagelijkse behoefte van een volwassene is 2 mcg, zwangeren en zogenden hebben meer nodig en kinderen wat minder. Omdat de opnamecapaciteit van het lichaam klein is moet je dagelijks een tablet vitamine B12 innemen en is het beslist onvoldoende eens in de week een hoge dosis te nemen want daar wordt ook maar een klein deel van opgenomen. Er zijn tabletten van 10 mcg, 100 mcg en van 1000 mcg. De dagelijkse behoefte van 2 mcg wordt gedekt bij het gebruik van 10 mcg. Thuisarts.nl, de site van de Nederlandse huisartsen, adviseert overigens bij een tekort tabletten van 1000 mcg omdat daarmee in ieder geval de dagelijkse behoefte ruimschoots gedekt wordt. Voor een overdosis hoef je niet bang te zijn want de opnamecapaciteit van het lichaam is beperkt.
Er zijn ook smelttabletten, die je onder de tong moet nemen, maar het is niet helemaal duidelijk of hieruit wel voldoende wordt opgenomen. Het is beter geen risico's te nemen en ruim voldoende toe te dienen.

EIWITTEN EN MINERALEN

Een afwisselend samengesteld veganistisch dieet hoeft bij volwassenen behalve het hierboven besproken vitamine B12 geen tekorten aan andere voedingsstoffen op te leveren. Uit plantaardig voedsel kun je voldoende andere vitamines en eiwitten opnemen. Maar bij kinderen moet er goed op gelet worden dat de voeding een evenwichtig samengestelde mix van eiwitten bevat voor hun groei. Een punt van aandacht is ook dat de voeding voldoende kalk (calcium) moet bevatten. Dit geldt zeker voor kinderen die voor de opbouw van hun botten en gebit relatief meer calcium nodig hebben dan volwassenen. Te weinig calcium in de voeding leidt tot botontkalking (osteoporose). Dit is een geleidelijk proces dat bij iedereen op latere leeftijd optreedt en bij vrouwen na de menopauze begint. Osteoporose vergroot de kans op botbreuken bij vallen. Voor preventie van botontkalking zijn er twee belangrijke punten. Enerzijds van jongs af aan voeding met voldoende kalk en anderzijds veel bewegen om een stevig skelet en een sterk gebit te ontwikkelen. Voor de inbouw van calcium in botten en gebit is vitamine D nodig. Die vitamine D maak je zelf aan in de huid onder invloed van (zon)licht. Regelmatig naar buiten in de zon, en 's zomers tenminste korte mouwen, is dus verstandig. Niet-veganisten krijgen de meeste kalk binnen uit zuivelproducten. Veganisten moeten het vooral hebben

van de kalk in groenten, peulvruchten en noten.
Het advies is te zorgen voor circa één gram calcium per dag, kinderen in de groei hebben iets meer nodig en ouderen ook. Ter aanvulling zou je calciumtabletten kunnen slikken, twee calciumtabletten van vijfhonderd mg per dag dekken zeker je behoefte, maar beter is je voeding aan te passen om te zorgen dat daar voldoende in zit. Teveel calcium is overigens ook niet goed.

OMEGA-3 VETZUREN

Kinderen hebben voor de opbouw van het zenuwstelsel en de ontwikkeling van de hersenen ook voldoende omega-3 vetzuren nodig. Dat geldt niet voor volwassenen. Niet-vegetariërs krijgen omega-3 vetzuren binnen uit bijvoorbeeld vette vis, als haring en zalm. Een veganistisch dieet voor kinderen moet absoluut aangevuld worden met één- à tweemaal per week zeewier (controleer zelf de samenstelling op verpakking of op het internet!) of met tabletten met omega-3 vetzuren.

DE GEZONDE KANTEN VAN VEGANISME

Een veganistische levenswijze heeft zeker gezonde kanten. Door het weglaten van dierlijke producten uit je dieet krijg je veel minder verzadigde vetten binnen. Die zijn namelijk vooral in dierlijke voedingsmiddelen te vinden. Ook passen veganisten meestal hun voedingsgewoontes verder aan zodat ze minder suikers en andere vetten binnenkrijgen en vaak drinken en roken ze niet. Soms eten ze ook alleen biologische voedingsmiddelen.
Door plantaardige voeding daalt het cholesterol in het bloed en heb je minder kans op hart- en vaatziekten. Veganisten zijn ook vaak minder dik dan niet-veganisten, omdat het moeilijk is teveel calorieën uit plantaardig voedsel te halen. Er zijn verschillende studies die aantonen dat veganisten langer leven en gezonder zijn dan niet veganisten. Je kunt enige vraagtekens zetten bij de betrouwbaarheid van deze studies omdat het erg moeilijk is een goede controlegroep te vinden om veganisten mee te vergelijken. Die studies kunnen wel rekening houden met verschillen in bijvoorbeeld rookgedrag en alcoholgebruik en sporten maar niet met alle verschillen, omdat veganisme veelal een levenswijze betekent die ook op andere gebieden van het leven tot uiting komt, bijvoorbeeld in een soberder levensstijl of in werkomstandigheden. Hoe dit ook zij, het ligt voor de hand dat er gunstige effecten op gezondheid zijn van het eten van geen (of op zijn minst weinig) dierlijke vetten en dat de claim dat veganisten langer leven best kan kloppen. Overigens geldt een groot deel van de genoemde gunstige effecten ook voor vegetarisme.
Helaas bedienen propagandisten van het veganisme zich nogal eens van ongefundeerde en onbewezen claims over de schadelijkheid van melk(producten) (je zou er bijvoorbeeld allergieën van krijgen) van vis ('veel te giftig om te eten') en van andere dierlijke producten en hebben ze het over al even onbewezen gezondheidsvoordelen waardoor hun terechte pleidooi voor aandacht voor voeding (weet wat je eet en wat dat betekent voor dieren en milieu) nogal aan geloofwaardigheid verliest. Dat hebben ze overigens gemeen met andere dieetgoeroes die bijvoorbeeld beweren dat gluten slecht zijn, dat bepaalde combinaties van voedingsmiddelen, of koolhydraten, enzovoort ongezond zijn.

Veganisten moeten absoluut meer aandacht aan de samenstelling van hun voeding besteden dan niet-veganisten om voldoende eiwitten, vitamines, mineralen en koolhydraten binnen te krijgen. Over het algemeen zal iemand die ervoor kiest veganistisch te leven ook wel de moeite nemen voldoende kennis op te doen over welke producten hij/zij moet eten. Al zou dat alleen maar zijn om te weten in welke voedingsmiddelen dierlijke producten verwerkt zijn. Veel veganisten roken en drinken niet. Dat is verstandig omdat je het lichaam dan niet extra belast met schadelijke stoffen.

TENSLOTTE

Het is erg waarschijnlijk dat de mens in de miljoenen jaren van zijn evolutie een alleseter is geweest. Dat wil zeggen dat ook altijd dieren op het menu hebben gestaan. Het feit dat vitamine B12 een essentieel vitamine is dat de mens alleen met dierlijke voeding naar binnen kan krijgen is daar het bewijs van. Natuurlijk kan iemand voor veganisme kiezen, op welke grond ook, tenslotte is veganisme een consequent doorgedacht vegetarisme. Het is een keus hoe je in het leven wilt staan en hoe je je tegenover je medeschepselen wilt gedragen.
Het antwoord op de vraag, is veganisme wel gezond, is dus een voorwaardelijk ja. Het is alleen gezond als je dagelijks genoeg vitamine B12 in tabletvorm neemt en verder zorgt voor een evenwichtig dieet met voldoende calcium en eiwitten. En je moet bereid zijn je erin te verdiepen hoe je als veganist een evenwichtig dieet samenstelt. Dat is nog niet altijd makkelijk omdat er veel onwetenschappelijke humbug over voedingsmiddelen gepubliceerd wordt.
Die voorwaarde geldt in sterkere mate voor zwangere en zogende vrouwen.
Kinderen vormen een aparte categorie. Voor een gezonde groei en ontwikkeling hebben zij behalve dagelijks vitamine B12 ook extra omega-3 vetzuren nodig. Beide kun je in tabletvorm bijgeven. Die omega-3 vetzuren kun je ook binnenkrijgen als je tweemaal per week algen of zeewier eet.

Mij persoonlijk lijkt het bepaald onverstandig kinderen strikt veganistisch op te voeden omdat tekorten op de loer liggen en die tekorten schadelijk kunnen zijn. De vitamine B12 kun je nog wel in de vorm van een tablet geven maar het is wel een stuk eenvoudiger de behoefte die kinderen hebben aan calcium te dekken door zuivelproducten toe te voegen en die aan omega-3 vetzuren door af en toe een stuk vette vis te geven. Ook een zwangere of zogende kan beter dagelijks maar een zuivelproduct nemen.

BRONNEN
Michel Post schreef een uitstekend gedocumenteerd boek over vitamine B12 vanuit veganistisch standpunt. *Vitamine B12 en veganisme. Een literatuurstudie.* Te raadplegen via www.vitamineb12.nl.
Een samenvatting van dit boek in brochurevorm (*Vitamine B12. Praktische informatie voor veganisten)* is te verkrijgen via atalanta@at-a-lanta.nl.
Zie ook www.thuisarts.nl , dit is de site van de Nederlandse huisartsen, over vitamine B12
De informatie over omega-3-vetzuren komt uit *de Volkskrant* van 2-9-2016:
http://s.vk.nl/s-a4369273/
Betrouwbare gegevens, naar de huidige stand van de wetenschap, over voedingsmiddelen vind je op www.voedingscentrum.nl. Soms even zoeken.
De Bite Back activist en milieufilosoof Stijn Bruers noemt in *Weet wie je eet* (bespreking in dit nummer) gezondheidsargumenten voor veganisme. Ik vraag me wel af hoe valide die zijn, omdat ik weet hoe moeilijk het is betrouwbare studies te doen naar en uitspraken te doen over de effecten van voeding.

VEGANISME ALS MORELE PLICHT

Floris van den Berg*

Floris van den Berg is filosoof 'en dus veganist en atheïst'. Dus? 'Ja,' zegt hij, 'filosoferen betekent immers kritisch denken en kritisch denken heeft als noodzakelijke uitkomst de morele imperatief van veganisme en atheïsme. Je kunt je toch ook geen wiskundige noemen als je van mening bent dat twee plus twee vijf is?'
In De Vrijdenker, *het blad van de atheïstisch-humanistische vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte, ontketende Van den Berg een paar jaar geleden een heftige discussie over veganisme. Onlangs stelde ik hem via e-mail een aantal vragen. (RW)*

Welke gedachte of ervaring deed jou besluiten veganist te worden?
Toen ik tijdens het geven van een college dierethiek weer eens de video *Meet Your Meat* vertoonde en ik zag hoe ook melkkoeien en leghennen een afschuwelijk leven leiden, besefte ik opeens dat ik als vegetariër nog volop medewerking verleende aan deze horrorindustrie. Ik besloot volledig veganist te worden en ook mijn café latte te gaan maken met soyamelk. Achteraf vind ik het onbegrijpelijk dat bij mij de omslag zo lang heeft geduurd en dat ik mezelf heb wijsgemaakt dat het moreel voldoende was om vegetariër te zijn.

Was het een filosofisch inzicht of kwam het meer in je op als een gevoel?
Het was het pijnlijke besef dat ook zuivelproducten en leer afkomstig zijn van dieren die daar onder lijden en uiteindelijk allemaal worden geslacht. Ik moet bekennen dat het geen filosofisch inzicht was. Immers het filosofisch inzicht dat het vermogen tot lijden het criterium moet zijn voor insluiting in de morele cirkel, had ik al, maar ik deed niets met die kennis.
Kun je rationele ('harde') argumenten aanvoeren waarom iedereen veganist moeten worden?
Ja, immers veganisme is de morele nullijn. Er zijn verschillende argumentaties vanuit verschillende ethische theorieen die allemaal leiden tot de morele plicht van veganisme. Het bondigste argument tegen vlees eten is het liberale nietschadenprincipe: alles mag zolang je een ander wezen geen schade berokkent. Met vlees eten berokken je een ander wezen schade, terwijl je prima kunt leven zonder dat te doen.
Een ander hard argument is het duurzaamheidsargument: vlees eten is een van de meest milieubelastende dingen die je kunt doen. Mondiaal vormt de bio-industrie een grote belasting van het ecosysteem. Vlees eten brengt onnodig veel schade toe aan het milieu. Veel meer dan een plantaardig dieet. Duurzaamheid begint daarom met veganisme. Zonder veganisme is duurzaamheid een wassen neus.

---

*Floris van den Berg is universitair docent milieufilosofie aan de Universiteit Utrecht, en auteur van onder andere *Hoe komen we van religie af?*, *De vrolijke veganist* en *Beter weten – Filosofie van het ecohumanisme* (bespreking van dit laatste boek in deze *AS*). Zijn meest recente boek is *De vrolijke feminist*.

Er zijn verschillende ethische stromingen. Hoe sta jij daar in?
Als ethicus ben ik een slachtofferdenker. Ik probeer het perspectief van slachtoffers in te nemen en voor hen op te komen. Dieren in de intensieve veehouderij zijn slachtoffers. Er zijn verscheidene normatief ethische theorieën die, wanneer de morele cirkel wordt uitgebreid tot het vermogen tot lijden (sentiëntisme), leiden tot veganisme. Ik koester een pragmatische meta-ethische opvatting, zolang veganisme en mensenrechten maar de uitkomst zijn, maakt het mij niet uit langs welke normatieve ethische weg mensen daar komen.

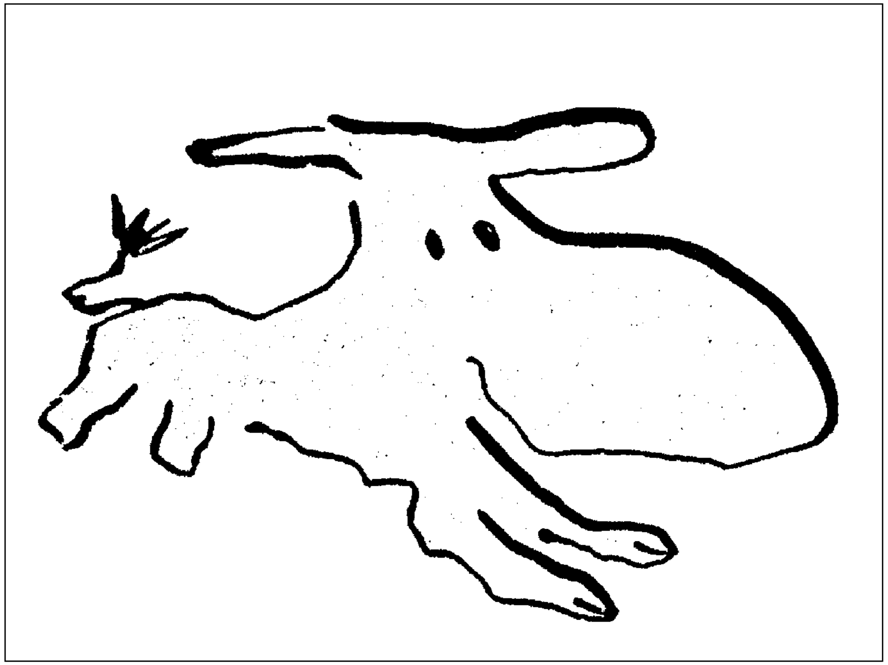
Jij betoogt dat (dier)soort een willekeurig moreel criterium is, zoals geslacht of huidskleur. Is dat wel zo?
Een fundamentele ethische vraag is: wat is het criterium om een wezen al dan niet tot de morele club te rekenen? Eeuwenlang was het antwoord van filosofen dat dat de ratio was. Omdat vrouwen en niet-blanke rassen volgens hen minder ratio hadden, hadden zij een lagere, of zelfs geen morele, status. Inmiddels vinden veel mensen dat geslacht, huidskleur of ratio (IQ) niet van belang zijn om te bepalen of je wel of geen morele status hebt. De Universele Verklaring van de Rechten van de Mens kent een gelijke morele status toe aan alle mensen, onafhankelijk van welke kenmerken een mens dan ook heeft. Maar waarom is het moreel van belang tot welke soort een wezen behoort? In navolging van Jeremy Bentham betoogt Peter Singer dat het moreel indifferent is tot welke soort een wezen behoort, maar dat het gaat over het vermogen tot lijden en dat alle belangen gelijk gewogen moeten worden. Discriminatie op basis van huidskleur of geslacht is daarom van gelijke aard als discriminatie op basis van soort.

Hoe sta je tegenover dierenrechten?
Rechten zijn een menselijk construct om institutioneel vorm te geven aan moraal. Vanuit ethisch perspectief zijn rechten een instrument. Ik ben een groot voorstander van mensenrechten. Zo vind ik de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) een geweldige morele vooruitgang omdat daarin voor het eerst in de geschiedenis van de mensheid aan alle mensen een breed palet van gelijke rechten worden toegekend. Bovendien is de verklaring tot stand gekomen binnen het raamwerk van de Verenigde Naties.
Filosoof Erno Eskens heeft een origineel perspectief op het mensenrechtendiscours in zijn boek *Democratie voor dieren*. Hij betoogt dat we mensenrechten moeten zien als een subcategorie van dierenrechten waarbij alle dieren (voor zover zij volgens biologen het vermogen hebben om te kunnen lijden) rechten hebben. Al deze wezens dienen fundamentele rechten toebedeeld te krijgen en het moet per soort (en misschien zelfs per individu) bekeken worden welke rechten van toepassing zijn. Zo heeft het geen zin om het recht op onderwijs toe te kennen aan konijnen. Maar het recht op leven en vrijwaring van foltering zouden wel universeel toegekend moeten worden. Voor konijnen houdt dat in dat zij geen proefkonijn meer hoeven te zijn. Deze visie op het rechtendiscours betekent een kentering in hoe er thans tegen niet-menselijke dieren wordt aangekeken en hoe hun rechten geschonden worden. Ik ben voor het opstellen en implementeren van een Universele Verklaring van de Rechten van het Dier.

Hoe kijk je aan tegen de controverses binnen de dierethiek?
Er zijn binnen de dierethiek twee scholen, de welzijnsbenadering en de abolitionistische benadering. Die laatste benadering gaat uit van het kantiaanse idee dat je een ander wezen nooit puur instrumenteel mag behandelen. Zoals slavernij altijd verkeerd is, zelfs al behandel je een slaaf nog zo goed. Dit is een helder standpunt, onder andere verwoord door de filosoof Gary Francione. Het abolitionisme wil elke vorm van instrumenteel gebruik van dieren uitbannen, dus ook proefdieren, huisdieren, sportvisserij, dierenshows, dierentuinen, dolfinaria, sport met dieren (zoals paardensport), et cetera.
Bij de welzijnsbenadering is het gebruik van dieren moreel gerechtvaardigd zolang het dierenwelzijn van dieren niet in het geding is. Er is echter een groot verschil tussen de sterke welzijnsbenadering (Singer) en de zwakke dierenwelszijnsbenadering (Dierenbescherming). De zwakke benadering is al tevreden, wanneer er minimaal aandacht is voor het welzijn van dieren of wanneer er een lichte verbetering te bespeuren is. Zo geeft de Dierenbescherming een keurmerk af voor diervriendelijk vlees, terwijl dat nog steeds afkomstig is uit de intensieve veehouderij. Singer is voor een sterke interpretatie van de welzijnsbenadering. De uitkomst daarvan overlapt grotendeels de abolitionistische benadering.
De welzijnsbenadering leidt niet noodzakelijk tot veganisme, abolitionisme wel. Ik ben de afgelopen jaren opgeschoven van een aanhanger van sterk welzijnsdenken naar abolitionisme.

Je hebt je de laatste jaren nogal eens fel uitgelaten tegenover niet-veganisten. Sta je daar nog steeds achter?
Ik vind het moeilijk om met vleeseters om te gaan en net te doen of er niks aan de hand is. Ik ben van mening dat het doden van dieren voor menselijke consumptie moord is en dat vlees eten niet alleen moreel laakbaar is, maar juridisch strafbaar gesteld moet worden. Het is net als met verkrachten: als mannen zich niet kunnen inhouden en vrouwen verkrachten omdat ze dat nu eenmaal willen, dan moeten zij de cel in. Hetzelfde zou moeten gelden voor mensen die zich niet kunnen inhouden dode dieren op een barbecue te leggen.
Tsja, is het een goede strategie om mensen uit te maken voor immorele monsters? Kijk, ik ben zelf ook een immoreel monster! Ik heb willens en weten geparticipeerd in die afschuwelijke industrie. Ik vind dus ook dat ikzelf veroordeeld en bestraft zou moeten worden. Vooral ook omdat ik de kennis en argumenten allang paraat had en er niks mee deed. Als ethicus gaat het er mij om wat goed is en wat slecht is. Door het eten van vlees berokken je een ander levend en voelend wezen schade. Ethisch leven betekent: zo leven dat je ernaar streeft om andere voelende wezens geen schade te berokkenen.
De waarheid is hard. Mensen worden soms boos bij mijn lezingen. Maar er zijn ook mensen die blij zijn dat ik het zo onverbloemd zeg. Ik krijg regelmatig berichten van mensen die door mijn argumentatie en passie veganist zijn geworden.

Hoe zijn je ervaringen met studenten, zijn er die onder jouw invloed veganist zijn geworden?
Een significant deel van mijn studenten maakt *life style changes*, dat behelst meer dan dieet, het gaat over ethisch leven.

Een aantal studenten is actief geworden bij de Partij voor de Dieren, er wordt *fair trade* gekocht, pogingen om de ecologische voetafdruk te verlagen, bloed doneren, vrijwilligers werk, atheïsme en scepticisme. In mijn colleges komen Singer, Regan en Francione aan bod en ik laat zien dat als de morele cirkel uitgebreid wordt naar sentientisme, uit een aantal ethische theorieën de morele imperatief van veganisme volgt.

Hoe zie je de toekomst voor je, waar streef je naar wat veganisme betreft?
Mijn streven is om onnodig dierenleed de wereld uit te krijgen en om een veganistische wereld te bewerkstelligen. Om te beginnen is het mijn streven van Nederland het eerste veganistische land ter wereld te maken. Er zijn vele strategieën om veganisme te promoten. Maar, laten we eerlijk zijn, geen een daarvan is succesvol, want de intensieve veehouderij groeit wereldwijd. Toch is het goed dat er veel verschillende strategieën zijn, want dan is er de meeste kans van slagen, maar ik vind het jammer dat veganisten en dierethici elkaar soms onderling bestrijden over strategieën.

Zal het lukken om heel Nederland veganistisch te maken?
Ja! Maar dat gaat niet vanzelf. Net als met de strijd voor kiesrecht voor vrouwen, moet daar strijd voor geleverd worden. Pacifistische strijd welteverstaan.
Het is daarom van belang dat zoveel mogelijk mensen zich hiervoor inzetten.

VEGANISME EN DE ANARCHISTISCHE TRADITIE

Jaap van der Laan

Bij de Pinksterlanddagen in Appelscha valt het de laatste jaren op dat er zoveel veganisten zijn. Was (bijna) iedereen in de jaren 1980 gewoon (min of meer) vegetariër, nu lijkt het of vrijwel iedereen veganist is. Je ziet dat aan het eten wat daar door Rampenplan gekookt wordt en aan wat je aan de bar op het kampeerterrein kunt kopen. Sojamelk en havermelk in plaats van koffiemelk en geen kaas maar notenpasta, enzovoort. Zonder er veel woorden aan vuil te maken zijn actiekeukens overgegaan van vegetarisch op veganistisch koken. Veganisme is een ethische keuze, die voor veel activisten logisch lijkt samen te hangen met hun anarchistische ideeën, al spelen natuurlijk ook groepseffecten een rol,
Is die keuze voor veganisme te verklaren vanuit het anarchisme? Waarbij mijns inziens de keuze voor veganisme in het verlengde ligt van die voor vegetarisme.
Er zijn een aantal met elkaar verweven redenen, naast persoonlijke overwegingen als smaak, waarom mensen kiezen voor vegetarisme of veganisme. Vanuit anarchistisch oogpunt kun je stellen dat alle dieren vrij moeten zijn en de mens, als een van die dieren, niet het recht heeft andere dieren te overheersen, te doden en op te eten als er alternatieven zijn. Ook dierenwelzijn is veel meer op de voorgrond komen te staan door alle excessen in de intensieve veehouderij die met de ruimingen bij vogelpest, varkenspest, mond en klauwzeer, aan het licht kwamen. Daarnaast is er veel wat pleit voor een vegetarische of veganistische levenswijze vanuit milieuoogpunt. Dit zal voor veel anarchisten meespelen.
Ook vanuit emotionele overwegingen kun je het vreselijk vinden dat dieren gedood moeten worden om op je bord te belanden. Veel jonge mensen in mijn kennissenkring zijn zo vegetariër geworden.
Een derde reden, die vroeger belangrijker was en momenteel vooral een ondersteunend argument, is (al dan niet terechte ideeën over) gezondheidsaspecten van veganistisch eten.
Tenslotte zijn er ook keuzes voor vegetarisme of veganisme met een religieuze achtergrond, waarop ik hier niet verder inga.

VEGETARISME IN HET VERLEDEN

Vegetarisme[1] bestond wel voor het eind van de negentiende eeuw maar was iets bijzonders. Het werd in de zeventiende en achttiende eeuw Pythagoreïsme genoemd, een levenswijze naar de gebruiken van de Pythagoreërs uit het oude Griekenland. In de negentiende eeuw vind je met name in Engeland, Frankrijk en Duitsland meer vegetariërs. In Nederland doet het vegetarisme als beweging pas eind negentiende eeuw zijn intrede. In 1894 wordt de Nederlandse Vegetariërsbond opgericht.

VEGETARISME BIJ DOMELA

Een van de eerste bekende vegetariërs in de negentiende eeuw in Nederland was Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Hij was ook een van de eerste leden van de Vegetariërsbond. Uit zijn brieven kun je concluderen dat hij in 1878 vegetariër is, evenals zijn toenmalige huishoudster en latere derde echtgenote, Johanna Hagen, met wie hij in 1880 in het huwelijk trad.
Domela begon als vrijzinnig predikant, hij komt in zijn studietijd tot een ethisch modern christendom, wat de nadruk

legt op het zedelijke aspect van de godsdienst. In 1870, in zijn eerste standplaats Harlingen, blijkt hij al snel belangstelling te hebben voor de 'sociale kwestie', zoals de situatie van de verpauperde arbeidersmassa werd genoemd. Naar de ethische opvattingen van het vrijzinnige christendom moeten sociale problemen opgelost worden door terug te gaan naar de natuur, door het vinden van een harmonische ordening, analoog aan die van de kosmos. Dat betekent een eenvoudig, eerlijk en arbeidzaam leven in matigheid, gekenmerkt door beheersing, zindelijkheid en regelmaat.
Als Domela in 1879 uit de kerk treedt omdat hij zijn geloof verloren heeft, houdt hij vast aan zijn ethiek waarnaar hij zijn leven inricht. Hierop zijn ook zijn politieke activiteiten en ontwikkeling van socialisme naar anarchisme gebaseerd, en het vormt voor hem de basis van zijn keuze voor geheelonthouding en vegetarisme.
In deze ethische stroming meende men ook dat genezing van maatschappelijke kwalen hand in hand ging met die van lichamelijke ziekten. Op beide niveaus was voeding cruciaal; gewaakt moest voor onnatuurlijke prikkeling, zoals in alcohol, tabak, koffie, thee, azijn, peper en andere specerijen.
Het is niet helemaal duidelijk of bij Domela ook gezondheidsredenen meespelen bij zijn ontwikkeling. In zijn memoires noemt hij als redenen: humanitaire, hygiënische en economische redenen. In een later interview geeft hij 'afkeer van wreedheid en bloedvergieten en economische redenen aan.[2] Wat klaarblijkelijk een rol speelt is de armoede en daardoor slechte voedingstoestand onder de arbeiders en het wijdverbreide drankmisbruik bij hen, waardoor een sobere levenswijze en geheelonthouding voor een consequent denkende propagandist als Domela logische keuzes lijken. Er zijn klaarblijkelijk meerdere redenen voor Domela's vegetarisme.
De belangrijkste aandacht van Domela gaat echter uit naar de arbeidersstrijd. Hij had veel gelezen van socialistische auteurs en van Karl Marx en meende op basis van wat Marx schreef dat de strijd voor socialisme vooral een strijd om de economische macht was. Daarom is hij vooral daarmee bezig en al besteed hij aandacht aan vegetarisme, (bijvoorbeeld in de eerste jaren van *Recht voor Allen* en later als hij zich anarchist gaat noemen ook in *De Vrije Socialist*) zolang mensen slechter behandeld worden dan dieren, houdt hij het bij de sociale kwestie.
De geheelonthouding neemt in de strijd rond de sociale kwestie een grotere plaats in. Geheelonthouding is belangrijk in de strijd tegen het wijdverbreide alcoholisme wat de arbeiders afhield van de sociale strijd. Veel anarchisten in die tijd zijn dan ook geheelonthouder. Doordat het huishoudgeld niet meer wordt opgedronken zijn de gezinnen van anarchisten ook wat beter af dan die van andere arbeiders. Zie de herinneringen van Harmen van Houten.[3] Vegetarisme bestaat in de tijd van Domela wel onder arbeiders, maar als het moeilijk is voldoende eten voor het gezin op tafel te zetten laat dat je niet veel keuzes.
Rond de eeuwwisseling begint, in het kielzog van, of gelijktijdig met, de geheelonthouding het vegetarisme een belangrijker rol te spelen in de beweging. Je stuit dan op de invloed van Leo Tolstoj, de bekende schrijver en anarchist. Zijn interpretatie van het christendom brengt hem tot soberheid en eenvoud, met de boeren werken op het land en een afkeer van geweld en militaris-

me. Dit sloot aan bij de Nederlandse cultuur die immers ook van christendom doordrenkt was (en deels ook nog is). Het verbaast dan ook niet dat Tolstoj veel invloed heeft gehad in Nederland en dat ook zijn vegetarisme en geheelonthouding werd nagevolgd.[4]

CHRISTENANARCHISTEN

De belangrijkste voorman van het Nederlandse Christenanarchisme is Felix Ortt (1866-1959), samen met Lodewijk van Mierop en professor Jacob van Rees. Ortt was oorspronkelijk ingenieur bij Rijkswaterstaat. Als hij bij de aanleg van het Merwedekanaal malaria oploopt zoekt hij zijn heil bij de natuurgeneeswijze en maakt dan kennis met de ideeën van Tolstoj. Hij wordt geheelonthouder en vegetariër en houdt zich ook bezig met theosofie en spiritisme.

Ortt staat, in 1897, aan de wieg van het christenanarchistische tijdschrift *Vrede, orgaan tot bespreking van de praktijk der liefde.* Dit blad bestrijdt oorlog en krijgsdienst. Ruimer gesteld streeft het naar 'vrede *in* den mensch, die toch wis aan alle vreden *met* den mensch dient vooraf te gaan, ja zelfs voor vrede met de dieren, aangezien geen innerlijke vrede houdbaar is, waar nog ergens een wreede levensstrijd gestreden wordt, zij't onder menschen of onder dieren.'

In 1898 verschijnt zijn door Tolstoj geïnspireerde *Het beginsel der Liefde,* dat een van de basisteksten van het christenanarchisme wordt. Van het christendom rest overigens niet veel behalve een fundamenteel ethisch principe. Tolstoj vindt dit principe in de Bergrede van Jezus Christus. Als de twee kernbegrippen van de Bergrede beschouwt hij: 'Weerstaat het kwade niet' en 'Heb God en uw naaste lief als uzelve'. De maatschappij moet in overeenstemming gebracht worden met deze leer en de consequentie hiervan is dat alle geweld en uitbuiting moet verdwijnen en staat en leger afgeschaft moeten worden. Deze verandering kan echter alleen plaatsvinden door en vanuit een verandering van het persoonlijke leven op basis van dit ethische principe.

WORTEL-SINAASAPPELSALADE. Rasp een wortel, doe er stukjes sinaasappel door, wat citroensap en eventueel wat geroosterde zonnebloempitten.

POMPOENSOEP. Maak een bouillon van selderie en andere verse of gedroogde tuinkruiden, zout, knoflook en ui. Doe er pompoen in blokjes bij en als je van zoete groente houdt ook wat pastinaak. Laat dit lekker lang sudderen. Breng het aan het eind op smaak met wat miso; je kan er ook wat hele dunne preiringetjes doordoen (niet meegekookt vind ik dat het lekkerst).

GERST GORENG. Fruit uien in olie. Naar smaak knoflook en kruiden eraan toevoegen. (Gember=djahe, koriander=ketumbar, spaanse peper=lombok, karwij=kummel=djintan, laurier=salam.) Voeg er nog een flinke scheut olie aan toe plus gerstvlokken. Al omscheppend roorster je dit even (een wadjan/wok is heel handig dus), en dan gooi je er water bij. Zoveel water toevoegen dat de gerst droog en naar wens wordt. (Te nat, dan wordt het nooit wat, te droog is aan het eind te verhelpen door er nog gauw wat water aan toe te voegen. Vrij droge gerst heeft iets notigs.) Je kunt ook op het moment van water toevoegen selderieblad erbij doen, of andere groene dingen die gekookt moeten worden. Shoyu naar smaak. Tegen de tijd dat de gerst klaar is doe je er flink wat taugeh bij, die hoeft namelijk alleen maar warm en een beetje zacht te worden (deksel op de pan/wadjan). Zelf gemaakte taugeh (=gekiemde katjang idju, bonen dus) is ekstra smakelijk! Dit gerecht kan je kombineren met allerlei andere Indonesisch-achtige gerechten tot een soort rijsttafel.

OM-WAT-LET-JE. Neem kikkererwtenmeel. Meng het meel met water, flink veel, totdat er een dunne pap ontstaat. Voeg flink wat zout, veel olie en knoflook toe. Meng er nu allerlei gebakken groenten doorheen, zoals taugeh, prei, ui, peterselie. Giet dit alles uit in een platte ovenschaal tot een laag van 3-4 centimeter dik en zet het in de oven. Het duurt vrij lang voordat het gaar is. Het moet een door en door stevige, niet vloeibare, maar stijve massa worden. Als je met warm water begint gaat het sneller. Hoe meer groente je gebruikt hoe luchtiger het geheel wordt. Zonder groente kan ook, maar dan wordt het uiteraard een wat zware koek.

DADELWALNOTENTAART. Maak een deeg van tarwemeel, maismeel water, wat olie en zout. Meng hier doorheen stukjes dadel en stukjes walnoot. Versier de taart bovenop met halve walnootjes. Je kan hier trouwens in plaats van een taartvorm ook een keekvorm mee vullen. Bedenk wel: hoe dikker de laag beslag hoe kleffer het wordt. (Maar klef is soms best lekker.)

Recepten uit: Honderduit honderd-honderd eten, *Atalanta 1990. Honderd veelal eenvoudige biologisch-veganistische recepten. 'Als je ziet dat voedsel de grootste berg is van wat op een dag een huis binnenkomt, dan weet je dat veranderen van eetgewoontes zoden aan de dijk kan zetten.'*

DE REIN LEVEN-BEWEGING

Dit ethische principe wordt verder uitgewerkt in de Rein Leven Beweging (RLB), opgericht in 1901 door onder andere Felix Ortt. De RLB streeft naar 'sexueele reinheid waarbij de Geest de heerschappij voert over zinnen en zieleleven' en stelt: 'de voortplanting is het doel van de geslachtsgemeenschap. Met name strijdt de RLB tegen prostitutie, alcoholverleiding, dubbele moraal, suprematie van de man over de vrouw in en buiten het huwelijk, nieuw malthusianisme en de soziale misstanden die tot deze volkszonden leiden; pornografie door woord en beeld, onanie, hetero- en homosexueele perversiteiten en in het algemeen alle onkuischheid in woorden geschriften en daden.'[5]

De RLB had veel invloed in de blauwe bonden, de Kweekelingen Geheel-Onthouders Bond (KGOB) en de Jongelingen Geheel-Onthouders Bond (JGOB). Deze jongeren hadden al gekozen voor geheelonthouding en stonden daardoor ook open voor andere Tolstojaanse ideeen. De nadruk op de veranderingen in het persoonlijk leven en op de gelijke positie van mannen en vrouwen, vinden veel weerklank in deze jongerenorganisaties en in de hieruit voortgekomen jeugdbewegingen als De Moker, De Branding en de Alarmgroepen. Vegetarisme en geheelonthouding zijn normaal bij de revolutionaire jeugd van de jaren twintig van de vorige eeuw. De lustvijandige opvattingen van de RLB vonden destijds al minder instemming en staan, als je er nu op terugkijkt, wel erg los van de natuurlijke seksuele aandrang van de meeste meisjes en jongens. Opvallend in de anarchistische jeugdbeweging is de nadruk die ligt op de vrije persoonlijkheid, je moet je eigen idealen volgen en je losmaken van de gangbare opvattingen over kroeg, kerk en kapitaal, staat en militarisme. De revolutie begint met je eigen vrije persoonlijkheid. Dit laatste is direct herleidbaar tot de invloed van de RLB.

De in deze jaren gevormde jongeren drukken in hun latere jaren een stempel op de anarchistische beweging. De nadruk op het persoonlijke en het individuele is een hinderpaal voor de groei van een sterke anarchosyndicalistische beweging. Dit actieterrein wordt in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog dan ook grotendeels overgenomen door de autoritaire socialisten.

Het anarchisme verliest na de tweede wereldoorlog zijn basis in de arbeidersbeweging en wordt meer en meer een beweging van hoger opgeleiden en in-

tellectuelen. Die trend is al in de jaren dertig te bespeuren in het destijds belangrijkste anarchistische maandblad *Bevrijding*. Het gaat in dit blad meer om cultuur, antimilitarisme en ontwikkelingen in de psychologie dan om directe arbeidersstrijd.

CONCLUSIE

Al was geheelonthouding zeker van meer belang in de vroege anarchistische beweging, hand in hand hiermee ging vegetarisme. Domela Nieuwenhuis propageert, naast economische, een aantal ethische redenen voor zijn vegetarisme. Hij noemt een afkeer van wreedheid tegen dieren en afwijzen van het doden van dieren. Ook kiest hij voor een sober leven uit solidariteit met de arbeiders die te arm zijn om zich goed te voeden. De Rein Leven-Beweging gaat nog een stap verder door naast de alcohol ook andere prikkelende middelen (sterke kruiden, koffie, thee en dergelijke) af te wijzen omdat die een zuivere houding ten opzichte van seksualiteit in de weg zouden staan. De invloed van Tolstoj is hier onmiskenbaar. Een consequent veganisme was echter pas mogelijk toen de functie van vitamine B12 bekend was geworden en ook voor veganisten acceptabele vitamine B12 tabletten beschikbaar kwamen (na ca. 1950).
Nu de keuze die mensen voor het anarchisme maken minder voortvloeit uit hun economische omstandigheden dan vroeger en meer berust op persoonlijke overtuigingen over hoe de maatschappij in elkaar zou moeten zitten, zie je dat ook op andere gebieden dan de politiek ethische keuzes gemaakt worden zoals die voor veganisme. De achtergrond van veganisme is voor anarchisten vaak dat de mens niet het recht heeft de vrijheid van dieren te ontkennen en ze te doden. Dat komt overeen met Domela die het doden van dieren afwijst en past zeker binnen de anarchistische traditie. Ook de keuze voor een soberder levensstijl is een parallel. En waar Domela solidariteit met de straatarme arbeiders als reden noemt, zie je die solidariteit tegenwoordig terug in argumenten als milieu en de honger in de wereld.

NOTEN

(1) Veel heb ik ontleend aan: Dirk-Jan Verdonk *Het Dierloze Gerecht. Een vegetarische Geschiedenis van Nederland* Boom, Amsterdam 2009 – (2) A. Perdeck, Interview in de *Vegetarische Bode* van 1914 p 17-21 – (3) Harmen van Houten *Anarchisme in Drenthe* Ambo, Baarn 1985 – (4) Dennis de Lange *Tolstojanen in Nederland* Kelderuitgeverij, Utrecht 2010 – (5) *Het beginsel van de Rein Leven-Beweging. Uit ideëel en praktisch oogpunt toegelicht* Uitgave van de Rein Leven-Beweging 1919.

BROCCOLI-ROOMSOEP

Wat heb je nodig: 1 broccoli, 3 middelgrote aardappelen, 2 el plantaardige bouillonpoeder, 1/2 pakje sojaroom, peper en zout naar smaak.

Was de broccoli en snijd in roosjes, schil en was de aardappelen. Snijd de aardappelen in kleine blokjes en kook samen met de broccoliroosjes in de bouillon in 15 minuten gaar. zorg dat de broccoli en aardappelen net onder water staan. Giet de broccoli en aardappelen af maar bewaar het kooknat(!). Voeg de soyaroom toe en giet tijdens het pureren steeds een scheut kookvocht toe zodat je een goede soep-dikte hebt. Pureer met een blender of in de keukenmachine. Maak het geheel op smaak met zout en peper.
Serveer met geroosterd brood en eventueel een salade.

Een van de vele recepten van de website bietenrood.nl

DE BANANENETER VAN ROMAINVILLE

Het extreme veganisme van André Lorulot

Martin Smit

Rond de redactie van het Franse anarchistische weekblad l'anarchie*, dat bestond van 1905 tot 1913, ontwikkelde zich een veganistische leefgemeenschap in het dorpje Romainville bij Parijs. Initiatiefnemer was de fanatieke veganist André Lorulot (1885-1963), rond 1910 redacteur van* l'anarchie.
Niet alle bewoners van de leefgemeenschap, in die tijd ook kolonie genoemd, deelden zijn enthousiasme voor de extreme vorm van veganisme die hij propageerde en die hij als wetenschappelijk beschouwde.
De kolonie was net als vele andere vergelijkbare leefgemeenschappen, een broedplaats voor anarchisten van diverse pluimage, maar ging uiteindelijk aan ideologische meningsverschillen ten onder. Enkele bewoners van de kolonie in Romainville doken enige jaren later op als leden van de geruchtmakende Autobandieten.
De kolonie was zeker niet uniek in die jaren. Al in het begin van de vorige eeuw ontstonden er in Frankrijk anarchistische kolonies die het veganisme omarmden.

LEEFGEMEENSCHAPPEN

Vegetarisme bestaat al sinds de oudheid. Pas in de negentiende eeuw ontstond met name in Frankrijk een beweging die het veganisme propageerde - ook al kwam de term pas later in gebruik – en in het begin van de vorige eeuw ontstonden een aantal veganistische leefgemeenschappen. De bewoners waren voor het merendeel afkomstig uit het anarchistische milieu. Voor de Eerste Wereldoorlog telde Frankrijk zo'n tiental van deze leefgemeenschappen, verspreid over het land, die voor korte of langere tijd hebben bestaan. In die jaren, waarin veel plattelandsbewoners naar de steden trokken, moet het niet moeilijk geweest zijn ergens een leegstaand buurtschap of enkele lege boerderijen te vinden. Het aantal bewoners per kolonie bedroeg meestal enige tientallen.

VEGANISME IN FRANKRIJK

De eerste anarchistische kolonie in Frankrijk was gevestigd bij het dorpje Vaux (dep. Aisne), tussen 1903 en 1909. In 1911 ontstond in Bascon, een dorp in de buurt, een naturistische, veganistische kolonie. Stichter van deze communes was Louis Rimbault (1877-1949). Jean Labat (1892-1932), vanwege zijn lange haar en baard plaatselijk bekend als Jezus Christus, was de belangrijkste propagandist van deze kolonie. Hij maakte foto's van de kolonie en haar bewoners, die hij als ansichtkaarten verkocht.
Een andere belangrijke propagandist van het veganisme was George Butaud (1868-1926), die in 1923 in de kolonie in Bascon ging wonen. Daarnaast begon hij in Parijs een veganistisch restaurant, het Foyer Végétalien (40 Rue Mathis), waar ook een slaapzaaltje en een bibliotheek waren gevestigd en waar cursussen Esperanto, scheikunde, natuurkunde en Frans werden gegeven. Samen met Rimbault en de anarchiste Sophie

Zaïkowska (1880-1939) stichtte Butaud in 1923 bij Luynes in het departement Indre-et-Loire, een zelfvoorzienend veganistisch dorp: Terre Libérée. Ongeveer twintig mensen woonden permanent in de kolonie, per jaar kwamen er tussen de twee- en driehonderd bezoekers, o.a. voor cursussen. Ondanks diverse interne ideologische conflicten en de oorlog, bleef de kolonie tot 1949 bestaan.

ILLEGALISME

In 1911 had Louis Rimbault even genoeg gehad van het communeleven in Bascon. Bij lokale arbeiders in de omgeving had hij weinig belangstelling ondervonden voor zijn proudhonistische opvattingen. In Parijs had hij een baantje gevonden in een garage en maakte hij kennis met een aantal anarchisten die betrokken waren bij het tijdschrift *l'anarchie*. De redactie van *l'anarchie* was gevestigd in een pand in de Rue du Chevalier de la Barre, vlakbij de Sacré-Coeur, waar ook de drukpers stond en lezingen konden worden gehouden.

L'anarchie was in 1905 opgericht door de typograaf en actieve anarchist Albert Libertad (pseudoniem van Albert Joseph, 1875-1908), die in die tijd in Parijs populaire lezingen over het anarchisme hield. In *l'anarchie* – oplage zo'n vierduizend exemplaren – pleitte hij voor een individualistisch anarchisme en verzette hij zich tegen de bestaande maatschappijvorm, loonarbeid, huwelijk, dienstplicht, verkiezingen, roken, alcohol en het eten van vlees. Hij was tegenstander van het anarcho-syndicalisme omdat deze strijdwijze slechts tot lotsverbetering van de arbeiders zou leiden, maar aan de bestaande maatschappelijke ongelijkheid niets zou veranderen.

De sinds zijn geboorte kreupele Libertad was door zijn agitatie en propaganda een voortdurende doorn in het oog van autoriteiten, politie en justitie. Op een avond werd hij door de politie zo hard in elkaar geschopt, dat hij aan de gevolgen ervan overleed. Het redacteurschap van *l'anarchie* ging over naar Maurice Vandamme (1886-1974), die al eerder bijdragen voor het blad had geschreven onder het pseudoniem Mauricius. Deze zette het redactionele beleid van Libertad voort, samen met zijn vriendin Rirette Maîtrejean (1887-1968). Zij schreef felle artikelen waarin zij de maatschappelijke positie van vrouwen bekritiseerde en pleitte voor vrije liefde, iets wat zij ook in praktijk bracht. Een andere medewerker was de fanatieke alcoholbestrijder en veganist André Roulot, die schreef onder het pseudoniem André Lorulot. Mauricius en Lorulot waren pleitbezorgers van individuele en gemeenschappelijke, indien nodig gewelddadige, verzetsdaden tegen de heersende maatschappelijke orde. Dit illegalisme, waarbij anarchisten ook inbraken en overvallen pleegden met het doel de maatschappelijke orde te ondermijnen, zorgde ook voor financiële armslag voor de anarchistische beweging.

NEEM EN EET

In het pand van *l'anarchie* in Parijs groeide het groepje rond Mauricius en Maîtrejean uit tot een kleine leefgemeenschap. Onder hen ook de in Brussel geboren Victor Kibaltchiche, van Russische afkomst, later bekend geworden als de schrijver Victor Serge (1890-1947), die al in *l'anarchie* schreef onder het pseudoniem Le Rétif (de weerspanninge).

Nadat Mauricius als redacteur was opgestapt verhuisde de commune in 1909 op initiatief van Lorulot naar Romainville, een landelijk dorpje zo'n twee kilometer ten noordoosten van Parijs. In een groot huis met twee verdiepingen aan de Rue Bagnolet, kwam de drukpers van *l'anarchie* te staan, werd het redactielokaal gevestigd en een kleine winkel voor de verkoop van revolutionaire publicaties. De drukpers werd ook gebruikt voor het drukken van valse identiteitspapieren. Het huis had een binnenplaats en een ruime tuin met fruitbomen, waar als het weer het toeliet, *matinées* en *soirées* werden gehouden met gezamenlijke maaltijden, zang en dans en discussies.

Naast woning voor de commune werd het huis een tijdelijke aanloopplek voor rondtrekkende geestverwanten of gelijkgestemden die zonder woonruimte zaten en kameraden die zich voor korte of langere tijd voor de politie schuil wilden houden.

In de tuin werd een grote moestuin gecreëerd, waarmee men probeerde in eigen onderhoud te voorzien. Lukte dat niet, dan hanteerde men het neem-en-eet-principe. Om het inkomen van de commune aan te vullen pleegden enkele nieuwkomers geregeld inbraken waarna de buit in Parijs van de hand kon worden gedaan.

Vaste bewoners waren, naast Lorulot, Maîtrejean en Kibaltchiche, de militante anarchist Raymond Callemin, een jeugdvriend van Kibaltchiche, Jean de Boe en Eduard Carouy, ook afkomstig uit Brussel, en de dienstweigeraar Octave Garnier en diens vriendin Jeanne Belardi en haar dochtertje. Uit de kring rond *l'anarchie* kwamen René Valet en Anna Dondon. Callemin, Garnier, Carouy en Valet gebruikten de tuin ook voor schietoefeningen.

OLIJFOLIE

De leefgemeenschap was strikt veganistisch. Met name Lorulot maakte zich hiervoor sterk. Eerder had hij in een ve-

Rue Bagnolet, Romainville ca. 1910. De leefgemeenschap bevond zich in het eerste huis links. Achter de muur links de bijbehorende tuin (Coll. MS).

ganistische kolonie in Saint Germain-en-Laye gewoond, maar daar werd zijn gedrag door de andere bewoners niet altijd gewaardeerd. Terwijl anderen aan het werk waren, bleek Lorulot vaak naakt in een boom te zitten waar hij een zonnebad nam, zoals hij het noemde. 'Jullie zijn de behoeftigen, jullie werken, ik ben de hersens, ik denk', zo verantwoordde hij zijn gedrag. Naakt door de bossen wandelen was een van zijn favoriete bezigheden.

In Romainville dronk men geen alcohol, geen koffie en thee, maar alleen water. De maaltijden bestonden uit rijst, maïs of havermoutpap en geraspte groenten, zonder zout, peper of azijn. Om fit te blijven deed men gymnastiekoefeningen en werden lange wandelingen of fietstochten gemaakt. Sommige van de bewoners, onder wie Lorulot, experimenteerden met fruitisme, het eten van alleen maar fruit. Volgens hem was het eten van één banaan per dag de meest complete en natuurlijke voeding en genoeg voor een menselijk lichaam. Wanneer iedereen daartoe over zou gaan, dan zouden er geen kapitalisten meer zijn, geen arbeiders en geen fabrieken en stakingen. Lorulot wilde een 'vie naturelle' leiden gebaseerd op wetenschappelijke grondslag. Hij adviseerde zelfs geen water te drinken maar alleen olijf- of zonnebloemolie. Het feit dat sardientjes lange tijd in olie bewaard konden worden bewees immers dat het menselijk lichaam door het drinken van olie langer mee zou gaan.

WETENSCHAP

In haar memoires schrijft Rirette Maîtrejean dat sommige bewoners een tijd lang alleen maar gras aten, net als ezels, om zo koppigheid te kunnen bevorderen. Vermoedelijk moet deze bewering met een korrel zout worden genomen en is het een poging anderen uit de kolonie, zoals Lorulot, een trap na te geven.

De opvattingen van Lorulot leidden tot spanningen binnen de groep. Voor de anarcha-feministische opvattingen van Maîtrejean kon hij weinig waardering opbrengen. Hij stelde zich autoritair op en drong de anderen zijn dieet op. Maîtrejean en Kibaltchiche weigerden af te zien van het drinken van koffie en thee. Maîtrejean zette grote vraagtekens bij het 'wetenschappelijke' gehalte van de beweringen van Lorulot.

Deze leidde zijn denkbeelden af uit het werk van Duitse wetenschappers als Ernst Haeckel en Ludwig Büchner die publiceerden over natuur, psychologie, darwinisme, fysiologie, natuurbeleving en biologie. In Nederland verschenen de boeken van beiden in de jaren twintig in roofdruk bij De Roode Bibliotheek van Gerhard Rijnders, uitgever van *De Vrije Socialist*.

MENINGSVERSCHILLEN

De irritaties in de leefgemeenschap liepen steeds verder op. Maîtrejean en Kibaltchiche kregen genoeg van het zout- en peperloze dieet en besloten voortaan apart te eten. Lorulot ergerde zich steeds meer aan het gedrag van de illegalisten Callemin, Carouy, Valet en Garnier. Hoewel hij voorheen het illegalisme had omarmd, kon hij zich met hun ideologische opvattingen over strijdwijze niet langer verenigen en hij besloot te vertrekken. Het redacteurschap van *l'anarchie* kwam nu bij Maîtrejean en Kibaltchiche te liggen. De laatste verzette zich al enige tijd tegen het individualisme in de kolommen van *l'anarchie*. Hij wilde het tijdschrift een breed sociaal karakter geven, maar daar wilden de illegalisten weer niet aan. Vooral Callemin pleitte voor harde, doeltreffende aanvallen tegen het bestaande systeem. Hij en de andere illegalisten wilden hun 'schreeuw om opstand' luid laten horen en de bestaande maatschappij vol treffen. Maîtrejean en Kibaltchiche waren echter van mening dat acties zoals roofovervallen het systeem niet zouden kunnen ondermijnen.

In september 1911 begaf de drukpers van *l'anarchie* het. Rirette Maîtrejean en Kibaltchiche besloten daarop de commune te verlaten en vonden een nieuwe redactieruimte in de Rue du Fessart in Parijs.

Callemin, Carouy, Garnier en Valet vertrokken naar verschillende adressen in Parijs en omgeving. Nadat ze kennis hadden gemaakt met de uit Lyon afkomstige chauffeur Jules Bonnot kwamen hun opvattingen over strijdwijze in een stroomversnelling. Op 22 december 1911 pleegden ze in de Rue Ordener in Parijs de eerste gewapende overval in de geschiedenis waarbij gebruik gemaakt werd van een auto. Met een serie even spectaculaire als gewelddadige overvallen hield deze 'Bende van Bonnot', oftewel de Autobandieten, Frankrijk maandenlang in de ban, een geschiedenis die op tragische wijze zou eindigen. Callemin en André Soudy werden geëxecuteerd, Bonnot, Garnier en Valet stierven tijdens een tweetal belegeringen van de schuilplaatsen waar ze zich hadden verstopt. De Franse justitie arresteerde ook diverse anarchisten uit de kring van de kolonie. In de nasleep van de affaire Bonnot werd Rirette Maîtrejean na voorarrest vrijgesproken, Kibaltchiche kreeg vijf jaar cel.

ROMAINVILLE

De kolonie in Romainville was in de jaren tien en twintig een van de vele kolonies in Frankrijk die experimenteerden met veganisme. Het leven in de kolonies kon naar eigen wil en keuze worden ingevuld, al zal niet overal geëxperimenteerd zijn de vergaande vormen van veganisme en naturisme zoals Lorulot die voorstond.

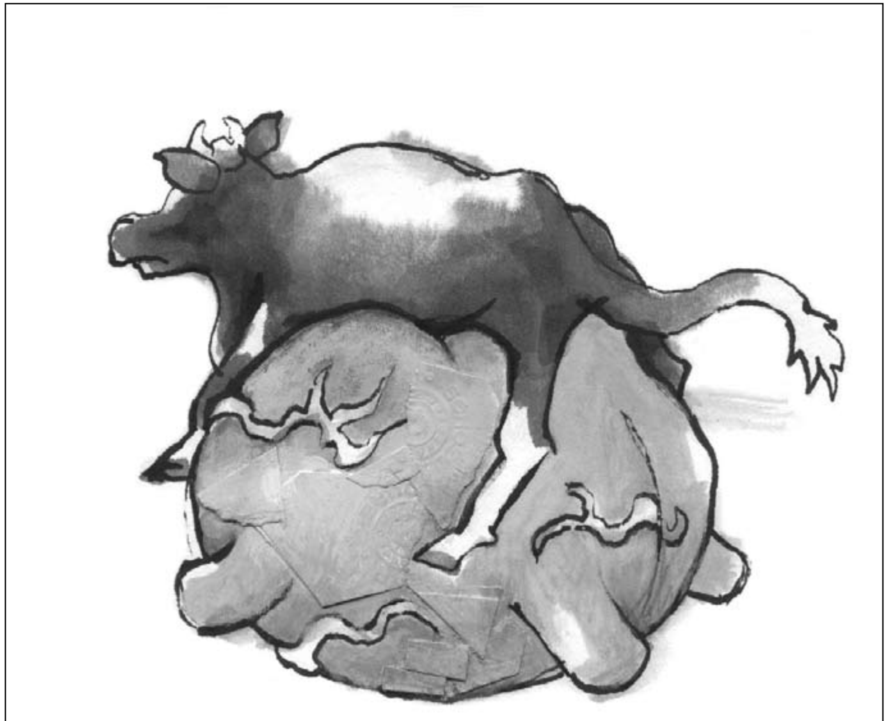
Diverse auteurs hebben over het leven in de kolonie van Romainville geschreven. Het feit dat een aantal bewoners later opging in de Autobandieten, is hier debet aan. Voornaamste bron voor verhalen over de kolonie van Romainville zijn de memoires van Rirette Maîtrejean, *Souvenir d'anarchie*, uitgegeven in 1913. Hoewel Maîtrejean hierin duidelijk afstand neemt van het illegalisme en van de daden van Bonnot, Callemin c.s., verloochent zij het anarchisme en ook het veganisme niet. Ze werd typografe en bleef tot op hoge leeftijd actief in de anarchistische beweging. Ze werkte in de jaren dertig voor het tijdschrift *La Revue anarchiste* en in de syndicalistische typografenvakbond en vanaf 1959 voor het tijdschrift *Liberté*. Op het eind van haar leven werd ze blind, maar kon nog kennis nemen van de Parijse studentenopstand van mei 1968, niet lang voor haar dood.

Een kolonie als Romainville bood aan diverse anarchisten de mogelijkheid op verschillende terreinen actief te zijn, ook al waren er meningsverschillen over de te voeren strijd. Het veganisme in Romainville week niet fundamenteel af van dat in andere kolonies.

Het zou echter onjuist zijn het veganisme en de samenlevingsvorm van Romainville te koppelen aan het illegalisme en aan de acties van de Autobandieten. De autoriteiten, de rechtse pers en de publieke opinie veegden echter alle anarchisten over één kam en ook anar-

chisten die maar zijdelings met de daders te maken hadden gehad werden destijds gearresteerd.
André Lorulot bleef actief in het anarchistische milieu. Hij richtte in 1911 het anarchistische tijdschrift *L'Idee libre* op. In 1917 verwelkomde hij het ontstaan van de Sovjet Unie. Een dictatuur van het proletariaat vond hij noodzakelijk, ook na het neerslaan van de opstand van Kronstadt. Hij publiceerde nog over individueel anarchisme en seksualiteit en gaf een serie brochures uit tegen de kerk en haar verschijningsvormen. Het is opmerkelijk dat in de lijst publicaties van zijn hand na 1911 geen titels meer over veganisme voorkomen. Hij overleed in 1963.

BRONNEN EN LITERATUUR
A. L. Constandse, *De Autobandieten*, BOO, Zandvoort 1935, herdr. Kelderuitgeverij, Utrecht/ De Vooruitgang, Amsterdam/Chantilly 2010;
Dick Gevers: De Autobandieten, in *de AS* 181/182, 2013;
Fréderic Lavignette, *La Bande à Bonnot à travers la presse de l'époque*, Fage Éditions, Lyon 2008;
Lou Marin, Rirette Maîtrejean. *Attentatskritikerin, Anarchafeministin, Individualanarchistin*, Verlag Graswurzelrevolution, Heidelberg 2016;
Richard Parry, *The Bonnot Gang*, Rebel Press 1987;
Bernard Thomas, *Anarchisten, Ein Bericht*, Walter-Verlag, Olten und Freiburg, 1970;
www.happycow.net

BRIEF VAN KAMERAAD E. VOS AAN LUCAS SIEPEL

De navolgende brief is gericht aan Lucas Siepel en hij kreeg deze toen hij gevangen zat in het huis van bewaring te Groningen. Lucas Siepel werd geboren in 1906 in Nieuwe Pekela. Hij kwam uit een gezin van Domela aanhangers. In november 1925 werd hij opgepakt omdat hij niet was opgekomen voor de keuring en zijn oproep voor militaire dienst naast zich had neergelegd. Lucas Siepel was in die tijd actief in de anarchistische jeugdbeweging 'De Moker'. Als alle anarchisten in die tijd was Lucas antimilitarist en weigerde hij dienst. Hij wilde zich ook niet laten keuren omdat hij geen stuk vee was. Lucas Siepel was landarbeider en met zijn vrouw Antje Stevens is hij zijn leven lang actief in de anarchistische en geheelonthoudersbeweging gebleven. Ik sprak hem in 1982, hij vertelde me toen dat hij niet meer dan vijf jaar lagere school had en dat hij zijn hele verdere ontwikkeling aan de beweging te danken had. Hij gaf me een kopie van enkele brieven die hij in het huis van bewaring had ontvangen van zijn oude schoolmeester Evert Vos. Het stempel van het huis van bewaring staat er op, midden over de tekst. Een van die brieven gaat over vegetarisme.
De schrijver van deze brief in fraai lopend schuinschrift, Evert Vos, werd geboren in 1866 in Holwierde in het noorden van Groningen. Hij kwam uit een arm, streng christelijke milieu. Als jonge jongen was hij in de leer bij een kleermaker maar om gezondheidsredenen kon hij het zittende werk niet aan en daarom ging hij met een beurs naar de normaalschool in Oude Pekela zodat hij op zijn zeventiende al onderwijzer aan de school in Wijk 1 was. Hij twijfelde al jong aan het christelijk geloof en door het lezen van de geschriften van F. Domela Nieuwenhuis werd hij anarchist. Toen de vrije socialistengroep Nieuwe en Oude Pekela in 1932 een eigen gebouwtje Libereco bouwde verschafte Evert Vos hiervoor een renteloze lening. In dit gebouwtje vergaderden de vrije socialisten en de geheelonthouders en oefende de vrijsocialistische zangvereniging Excelsior. Anarchistische propagandisten als Anton Constandse, Albert de Jong, Bart Haan en Kaspers kwamen er spreken.[1]
(Jaap van der Laan)

Aan Lucas Siepel van Nieuwepekela; veroordeeld wegens het zich niet laten keuren voor de nationale militie.
W.K.
Heb je wel eens gehoord of gelezen van vegetariërs? Volgens mijn woordenboekje zijn het menschen, die *uitsluitend* plantaardig voedsel gebruiken. Zij nemen dus ook geen eieren en melk. De melk behoort aan het kalf zeggen sommigen en de eieren komen toe aan de vogels om ze uit te broeden.
Vegetariërs zijn er in mijn omgeving niet en ik heb ook nog nooit met iemand gesproken, die er iets voor gevoelde. De meeste menschen zullen een vegetarische levenswijze wel een groote zotternij noemen. Er zijn ook personen die deze levenswijze niet streng doorvoeren en alleen voedsel weigeren dat van een geslacht dier komt. Zij gebruiken dan wel eieren, melk, kaas en boter. Ik gebruik ook dierlijk voedsel. Waren mijn huisgenooten er echter voor te vinden om eens ernstig te onderzoeken hoe we dat zouden gevoelen zonder dierlijk voedsel , ik zou dat toejuichen. Ik houd er niet van om dieren te dooden. Als ik

huisbaas was, zou ik beslist geen hond of kat in mijn bezit willen hebben, omdat ik dan voor het geval zou kunnen komen te staan dat ik de overtollige jongen zou moeten dooden. Verder ben ik ook van meening dat we niet het recht hebben als baas van de dieren op te treden.
Als dierlijk voedsel noodzakelijk is voor ons bestaan, dan kunnen we het natuurlijk niet weigeren. Leveren dieren gevaar op voor ons leven, dan zullen we ze natuurlijk dooden. Als er leeuwen en tijgers in onze buurt waren, zouden we er natuurlijk tegen te velde trekken. Werden hazen en patrijzen zoo talrijk, dat ze de oogst helemaal gingen vernielen, dan konden we ze natuurlijk niet ongestoord hun gang laten gaan. Als we een tekort hadden aan plantaardig voedsel en we waren in de gelegenheid dierlijk voedsel te krijgen, dan zouden we het nemen. Een heel andere zaak is het, als pelsdieren en vogels worden opgeofferd aan de mode en pronkzucht van de menschen.
Vele personen beweren dat we niet zonder vet kunnen en ze denken dan aan dierlijk vet. Zonder vet kunnen we niet. Moet het echter vet zijn dat van de dieren komt? Koeien en paarden loopen in de wei en gebruiken alleen plantaardig voedsel en ze kunnen verbazend vet worden. Daaruit kan men afleiden dat er vetdeelen in plantenvoedsel aanwezig zijn. Wat geven de koeien een melk, en melk bevat ongeveer 4% boter. Boter is ook vet. Het komt van de planten. In elk plantenvoedsel is vet aanwezig. Als er een varken geslacht wordt is dat voor sommige menschen een feest. Voor mij niet ofschoon ik wel houd van spek en vleesch. Ik vind het dooden van dieren een pijnlijke zaak. Dieren hebben ook gevoel en willen ook hun leven behouden. Als er een lijdt, al is het een dier, moet het geen pleizier voor een ander zijn. Die ongevoeligheid veroorzaakt veel leed onder de menschen.
Ik las eens van een man die kippen, eenden, varkens en schapen bezat. De schrijver van het boek beweerde dat het boertje zijn dieren liefhad. Van zoo'n liefde zouden we zeker gaarne verschoond blijven, omdat de baas de kippen en eenden den hals ging omdraaien en zijn varkens en schapen de keel ging afsnijden.
Ik wees mijn collega's eens op het volgende verzonnen geval. Jongens, ik heb een varkentje gekocht. Ik heb het hok altijd goed schoon gehouden en het beestje van het noodige voedsel voorzien en ik heb het heel vriendschappelijk den rug gekrabd en toen het varkentje goed vet was heb ik het met een scherp mes een steek in de keel gegeven. Ben ik nu ten opzichte van het varken geen valsch beest? Mijn collega's lachten en dachten zeker: 'Dat is er weer een van hem.'
Ik was in 1910 een tijdlang in Gelderland. Ik zag er hier en daar bordjes aan de boomen met het volgende opschrift: 'Behandel de dieren met zachtheid. Spaar de vogels.' Ik zou er aan toe willen voegen: 'Dood geen dier als het niet beslist noodzakelijk is.'
Het zou een zaak van groote beteekenis zijn voor de wereldgeschiedenis, als de menschen het zoover brachten, dat ze met het mishandelen en dooden van dieren ophielden. Het zou wijzen op zachtere zeden en dat de menschheid in staat was een offer te brengen voor een goede zaak.
Ontvang hierbij de beste wenschen van je kam. E. Vos
Nieuwepekela,
2 dec 1925

(1) Pekelderblad van woensdag 3 februari 1982.

PETER GELDERLOOS TEGEN HET VEGANISME

Peter Storm

Voor veel anarchisten is veganisme verbonden met hun anarchisme. Voor sommige anarchisten geldt dat niet. Peter Gelderloos hoort bij de tweede. In Veganism: why not[1] *legt hij het uit. Overtuigen doet hij me niet.*

Gelderloos stelt cru: 'Elke vegan die ooit een statistiek heeft gelanceerd over de hoeveelheid water die gebruikt wordt om een pond rundvlees te produceren (…) geeft actieve steun aan het kapitalisme door een rookgordijn op te trekken dat verbergt hoe het systeem echt werkt.' Hij wijst erop dat efficiency – meer voedsel verkrijgen met minder waterverbruik bijvoorbeeld – iets kapitalistisch is. Klopt op zich. Als wij per persoon ons waterverbruik verminderen door vlees te vermijden, zal het kapitalisme dat gebruiken om bijvoorbeeld meer monden te voeden. De ingebouwde groeidwang leidt daartoe. Naast veganisme is een aanval op die groeidynamiek nodig. Doen alsof veganisme die groeidynamiek aanvalt, is onjuist. Doen alsof veganisme die groeidynamiek in de kaart speelt is echter ook flauwekul.
Gelderloos stelt dat ook veganisten bijdragen aan gebruik van dieren. Klopt. Mijn al dan niet veganistisch koopgedrag, en de belasting die ik betaal, voeden het vleesverslindende kapitalisme Met het geld dat ik uitgeef, doen bedrijven wat ze willen, diervriendelijk of niet. Veganist worden maakt de markt voor dierlijke producten wel ietsjepietsje kleiner. Het is weinig. Het is meer dan niets. Meer veganisten betekent een slinkende markt voor dierlijke producten, en daarmee een motief om het opsluiten, leegtrekken en afmaken van dieren te verminderen. Veganisme is een druppel op de gloeiende plaat. Laat steeds meer druppels op die gloeiende plaat vallen. Kijken hoe lang de plaat blijft gloeien.
Anarchisten die het doden van een dier zien als overheersing, hebben het volgens Gelderloos mis: ook het doden van mensen vindt hij niet perse anti-anarchistisch. 'Er is niets on-anarchistisch aan het doden van een koning.' Inderdaad, tirannenmoord beoogt niet om tirannen tot onderdanen te maken, zoals Gelderloos uitlegt. Het is wel een wilsoplegging van de ene mens aan de andere. Dat heeft iets on-anarchistisch. Het is verdedigbaar als middel om overheersing waar meer moord uit voortvloeit omver te werpen. Het instandhouden van de macht van de koning is dan on-anarchistischer. Soms is kiezen nodig. Ik ben geen pacifist.
Gelderloos vindt de norm om niet te doden 'ten diepste weerzinwekkend'. Ik niet. In een maatschappij waar die norm losgelaten wordt, voel ik me onveiliger dan in een maatschappij waarin mensen het doden van andere mensen in beginsel afwijzen. Wie erkent dat mensen niet boven andere dieren staan, zal de stap om de norm dat we geen mensen doden, tot die andere dieren uit te breiden, logisch en onontkoombaar vinden.
Gelderloos zegt: 'Onze biologie, die ons dieren doet eten én compassie laat voelen, zadelt ons met een keus op.' Wat is er mooi aan het opzij duwen van dat

meegevoel? Het doden van een medemens levert ook een innerlijk conflict op, waar je schoonheid in kunt ontdekken.
Is die schoonheidsbeleving een reden om een medemens te doden? En waarom is het bijvoorbeeld – in het morele universum van Gelderloos – wel okay om een koe op te eten, maar niet om je buurman te verorberen en daar een prachtig tragisch innerlijk conflict uit te destilleren?
Gelderloos wijst op gezondheidsrisico's van veganisme. Hij noemt een tekort aan vitamine B12 als gevaarlijk. Een argument tegen veganisme is dat niet. Vegan-websites waarschuwen: zorg dat je voldoende B12 binnenkrijgt. Zoals bij elke keus is het verstandig om na te denken over wat je doet.

(1) http://theanarchistlibrary.org/library/peter-gelderloos-veganism-why-not

COWSPIRACY

Een film rond koeien, kippen en klimaat

Rymke Wiersma

De Amerikaan Kip Anderson had een zorgeloze jeugd en begon zonder grote zorgen aan zijn volwassen leven, totdat hij de film An Inconvenient Truth *van Al Gore zag. Hij schrok zich rot en besefte dat de aarde in gevaar was. Of meer: het voortbestaan van de mensheid. Hij ging fietsen in plaats van autorijden, scheidde zijn afval, bracht spaarlampen aan en ging over tot kort douchen om water te besparen.*
Maar de wereld ging door alsof er niets gebeurd was, en op een dag las hij een berichtje op facebook. Het watergebruik thuis bleek maar vijf procent uit te maken van de persoonlijke waterfootprint; vijfenvijftig procent van die footprint bleek te zijn gerelateerd aan de veeteelt. Zelfs als hij strikt alle adviezen opvolgde die de overheid gaf bespaarde hij hooguit honderdvijfenzeventig liter water per dag, terwijl voor één hamburger al vijfentwintighonderd liter water nodig is.

Hij is onthutst en in de war. Op websites van milieubewegingen zoekt hij tevergeefs naar meer informatie over de impact van veeteelt op milieu en klimaat. Van zijn onderzoek maakt hij een film: *Cowspiracy* (2014). Boordevol informatie, maar ook met humor.
We zien hem zijn vragen stellen en zien woordvoerders van de overheid en van verschillende grote milieu-organisaties (waaronder Greenpeace) in verlegenheid raken. Nergens worden de gegevens die hij aanhaalt over de vernietigende rol van veeteelt en visvangst ontkend. Aarzelend wordt er geknikt, waarna er meestal wordt weggekeken. Sommigen willen niet gefilmd worden. Sommigen verbreken het contact.
Gesprekken met kritische journalisten en activisten verlopen heel anders, zij komen met informatie, ervaringen, analyses.
Zelfs als 'we' morgen op zouden houden met olie en gas uit te grond te halen (wat natuurlijk geweldig zou zijn) zouden we nog uitkomen op een veel te hoge voetafdruk, door de visvangst en het fokken van vee. In feite hebben wij de aarde gestolen van de wilde dieren, zegt een van de activisten. We bevinden ons, zegt een ander, in de grootste massa-uitsterving sinds vijfenzestig miljoen jaar.
Waarom de grote milieu-organisaties hier niet over schrijven? Hebben zij dezelfde redenen als politici, die bepaalde feiten 'onder de pet' houden om zich niet impopulair te maken? Die kans is groot. Natuurbeschermings- en milieuorganisaties zijn voor hun voortbestaan afhankelijk van donaties van hun leden, leden die niet blij zullen zijn met de boodschap dat overgaan op een plantaardig dieet het enige is dat erop zit.
Sterker nog, de mensen die er werken willen graag zelf hun biefstukje blijven eten. Hun glaasje melk drinken. Hun broodje brie. De vlees-, vis- en zuivelconsumptie wordt over het algemeen gezien als een gegeven. Hooguit worden biologisch vlees en 'duurzame vis' aangeraden. Een zijpad, geen oplossing,

noch voor de dieren, noch voor het milieu. Van de regen in de drup.
Gaat dit om persoonlijke keuzes? Om gedrags- of mentaliteitsverandering? Niet alleen. Het is geen kwestie van smaak maar een politieke en morele keuze.[1] Activisme kan ronduit gevaarlijk zijn.
Een woordvoerster van een Braziliaanse milieu-organisatie is voorzichtig, alsof ze door dit te vertellen zelf gevaar loopt. De belangen van de vleesindustrie zijn enorm groot, vertelt ze, en deze industrie heeft niet alleen dode dieren op haar geweten. Veel mensen die hun mond open deden, en zich verzetten (tegen het kappen van oerwoud voor het laten grazen van vee, voor het planten van sojabonen voor veevoer) zijn inmiddels vermoord. De laatste twintig jaar waren dat er in Brazilië elfhonderd…
Ook in de Verenigde Staten blijken milieu- en dierenactivisten als grote bedreiging te worden gezien. Ook hier zijn de financiële belangen enorm. Stel dat iedereen zo gaat denken als deze activisten, dan kan de hele vlees- en visindustrie inpakken. De FBI schijnt deze activisten dan ook als grootste binnenlandse terroristische bedreiging te zien.
Tot besluit bezoekt Kip Anderson nog een paar biologische veeboeren, maar hij komt al snel tot de conclusie dat dat voor het milieu weinig uitmaakt. Sterker nog, de aarde is nu al veel te klein om alle koeien die gebruikt worden om de mensheid te voeden buiten te laten lopen. Niet alleen oerwouden zouden gekapt moeten worden, maar ook alle grote steden zouden in weilanden moeten veranderen, en de woestijnen en berglandschappen, en dan nog zouden we ruimte te kort komen. Wat duurzaam door elk mens aan dierlijks genuttigd zou kunnen worden is een kwart glaasje melk – per week. Of een equivalent daarvan aan andere dierlijke producten. De moeite niet. Maar ondertussen is Kip er ook achter gekomen dat hij sowieso nooit zelf dieren zou willen en kunnen doden, en dat hij dat ook een ander niet voor hem zou willen laten doen. De kip die geen eieren legde en die hij had willen laten slachten brengt hij naar een opvangplek voor boerderijdieren waar dieren in relatieve vrijheid kunnen leven en niet eindigen op de slachtbank.
Aan het eind van de film[2] doet Howard Lyman zijn zegje. Lyman is een voormalige veeboer die tot inkeer kwam en veganist werd. ‘Hou jezelf niet voor de gek,’ zegt hij, ‘met alleen maar matigen, zoals een vleesloze maandag, draag je de rest van de week volop bij aan dierenleed én aan het verwoesten van de aarde. Je kunt geen milieu-activist zijn en tegelijk dierlijke producten blijven eten.’

NOTEN

(1) Uit een studie van de VN blijkt dat veeteelt voor achttien procent van de broeikasgassen verantwoordelijk is, meer dan het totale vracht- en personenvervoer (vliegverkeer inbegrepen) wereldwijd, dat is namelijk ‘slechts’ elf procent. (In de film wordt overigens nog een ander onderzoek aangehaald waarin het zelfs om eenenvijftig procent lijkt te gaan.) Meer hierover: via box.ecolife.be is een onderzoeksrapport te downloaden: *De ecologische voetafdruk consumptie van dierlijke producten in België*.
(2) Over deze film schreef ik uitgebreider op *konfrontatie.nl* (http://www.konfrontatie.nl/blog/content/het-klimaat-redden-kan-vandaag-nog). De film *Cowspiracy* staat in z’n geheel op youtube, maar dan natuurlijk in het Engels en dus (lastig) met andere termen voor maten en gewichten. Zie http://www.cowspiracy.com voor de trailer en voor meer informatie.

Docent van de Dieren

De rechtelozen zijn niet in m’n college-zalen

Zij blijven dorsten, hongeren in m’n woorden
niettemin. De studenten zwijgen
hoogst beleefd

: ‘Maar ik zeg jullie óók de dieren
hebben
rechten...!’

De studenten zuchten, sluiten
hardop
hun dictaten. Het uur is om

(Hoor, wolven
huilen
achter ‘t spoorweg-emplacement

En volle maan vannacht!

& zaad-
vragende
duisternis...)

En daar kraait ook alreeds
Petrus’
haan

ons aller stomme
haan
bloedrood

als de wonden
van het schuldeloos vee
in ‘t ochtendgrauw van ‘t abattoir

O, Lam Gods dat ons zo dierbaar is

veewagon

na

veewagon

na

veewagon

na /

Manuel Kneepkens

ORGANISATIES, EETHUIZEN, BOEKEN & INFORMATIE

Organisaties

Nederlandse Vereniging voor Veganisten, heeft negentienhonderd leden. Promoot de veganistische levensstijl en het beëindigen van de exploitatie van dieren; veganisme.org; tijdschrift: *Vegan Magazine* (oplage 2500).
Viva las Vegas. Deze organisatie wil op een zo effectief mogelijke manier zoveel mogelijk leed besparen in de wereld – *viva-las-vegas.nl*. Gericht op veganisten, vegetariërs en vleesverminderaars. Organiseert het Vegan Las Vegas Festival.
EVA. Vlaamse organisatie, gericht op zowel vegetariërs als veganisten. Streeft naar een wereld die goed is voor mens en dier en gelooft dat het beste middel om dat te bereiken plantaardig eten is. Tijdschrift *EVA Magazine.*
Vegetariërs Bond. 'We zijn niet dogmatisch. Liever 100 vleesminderaars dan één vegetariër.' Website: *vegetariërs.nl*. Tijdschrift: *Lekker. Vegetarisch* (vroeger resp. *Leven en Laten Leven* en *Leven*.)
Plenty Food. Ondersteunt plantaardige voedselprojecten in ontwikkelingslanden, plentyfood.nl

Eethuizen

(een greep uit vele mogelijkheden)
Kitchen Punx. Geheel veganistisch, deels biologisch. Vier dagen per week, in het Acu in Utrecht, kitchenpunx.com
Oproer. Eethuis samen met een brouwerij. Geheel plantaardig en biologisch, Utrecht, oproerbrouwerij.nl
Gare du Nord, in Rotterdam. Alles veganistisch en biologisch. In een oude treinwagon – restaurantgaredunord.nl
Hap, fair en vegan winkel en lunchroom, Den Bosch, hapdenbosch.nl. Reacties op Facebook: 'gezellige woonkamersfeer', 'heerlijke sandwiches', 'toffe mensen'.
Knoflook. Veganistisch en vegetarisch restaurant, Den Bosch, ontspoord.org
De Klinker. Biologisch en veganistisch eetcafé in De Grote Broek in Nijmegen, grotebroek.nl
Novia Verde. Lunchcafé. Zoveel mogelijk biologisch en lokaal, honderd procent veganistisch. In Nijmegen, noviaverde.nl
Anat. Ontbijt- en luncafé in Groningen. Veganistisch en grotendeels biologisch.
De Herbivoor, Groningen. Veganistisch en biologisch, deherbivoor.nl
MKZ. Veganistische drie-gangen-maaltijden voor weinig geld. Eten wat de pot schaft, geld dat over is gaat naar goeie doelen. Onderdeel van de Binnenpret, Amsterdam.
Dophert. Veganistisch restaurant, ook catering, dophertcatering.nl, Amsterdam.
Veko. Biologische maaltijden, bijna altijd geheel plantaardig. Elke woensdag in Zaal 100, en vier keer per jaar een groots festijn: eten met muziek. Verder kookworkshops e.a., vekologisch.nl
Veggies on fire. Grotendeels veganistisch, biologisch, en lokaal verbouwd, veggiesonfire.nl, Den Haag.
Baklust. Vegetarisch, veganistisch, biologisch. Ook in Den Haag, baklust.nl
Daantje. Veganistisch, grotendeels biologisch, in Dordrecht, daantjekooktvega.nl
Eetcafé Vrijplaats Leiden. Voor zes euro een twee- of driegangenmaaltijd, geheel plantaardig, vrijplaatsleiden.nl
Herberg Het Volle Leven. Eten, drinken en slapen in het Drents-Friese Wold. Biologische groenten uit eigen tuin, vegetarisch, op verzoek verganistisch. Appelscha, hetvolleleven.com
Loving Hut. Vegetarisch en veganistisch restaurant in Maastricht, lovinghutmaastricht.nl
Lekker Gec. Helemaal biologisch en vegetarisch, grotendeels veganistisch. Je kunt er zelf je eten opscheppen en betaalt nadat je bord gewogen is. 'Zo verminderen we met ons allen de voedselafvalberg!' Vlakbij het Sint Pieterstation in Gent, lekkergec.com
Volxkeuken, ook in Gent. Honderd procent veganistisch. Anarchistisch Centrum Gent, anarchie.be/AC

Mobiele keukens

Kollektief Rampenplan, gaarkeuken Den Troag, actief sinds begin jaren tachtig. Biologisch/vegetarisch/veganistisch en zoveel mogelijk producten uit de omgeving. 'In onze ogen kun je namelijk niet actievoeren tegen kernenergie, militarisme, verwoesting van de aarde en uitbuiting zonder tegelijkertijd je consumptie aan te passen.' Thuisbasis eerst Sittard, tegenwoordig Amsterdam.
Mobiele actiekeuken Kokkerellen. Zoveel mogelijk veganistisch, biologisch en lokaal. Gent. Kookt bij acties en verzorgt elk jaar een lekkere lunch en goed avondeten tijdens de Alternatieve Boekenbeurs.
Le Sabot kookt ook bij acties, onder andere No border Camps.
Just like your mom. Vegan Food Truck, catering. Rijden langs allerlei festivals met vooral hartige lekkernijen, zoals de Mom's Chili Burger, fair en veganistisch, justlikeyourmom.com

Winkels enzo

Vegalife, Singel 110, Amsterdam. Vegetarische, in de praktijk bijna geheel veganistische winkel: schoenen, tassen, kook- en andere boeken, vitamine B12, chocola… Ook webshop, vega-life.nl
Sano. Groothandel en promotie vegan producten, zoals plantaardige kaas: sano-promotions.eu
Veganistische supermarkten en – warenhuizen zijn overal in opkomst, ook in Nederland en België.
Ook zijn er **veganistische webwinkels**, zie bv *veganspul.nl*
Veganistische voko's, bv. De Citroenvlinder, groenedak.nl en daar vind je ook de anarchistisch-veganistische uitgeverij, *at-A-lanta.nl*

Veganistisch-biologische landbouw

Land- en tuinbouw zonder dierlijke mest:
De voedselketel, Sint-Oedenrode, tuinderij, devoedselketen.nl
Tuinderij Bietenrood, Rossum, Overijssel, bietenrood.nl
De biobakker. Zelf meewerken en oogsten, Zutphen, biobakker.nl
De Oude Spreng (Loenen) en **Droomgaard** (Grollo), leefbarewereld.nl
Moestuinen. Veel veganisten hebben zelf een (uiteraard veganistische) moestuin.

Actiegroepen

Animal Liberation Front. In Nederland ontstond het *Dierenbevrijdingsfront* in 1978. Direct action tegen dierenleed. Iedereen die volgens een bepaalde methode te werk gaat kan de naam claimen, animalliberationfront.com
Food Not Bombs. Een internationaal anarchistisch netwerk van collectieven dat voedsel, ophaalt bij winkels, markten en restaurants, en hiermee gratis vegetarische en veganistische maaltijden bereidt en uitdeelt, meestal op straat. Het is begonnen als een protest tegen verspilling (aan bijvoorbeeld wapens) en het honger lijden van dak- en thuislozen en andere armen.
Respect voor Dieren. 'Respect voor Dieren is een no-nonsense dierenrechten groep. Dieren hebben gevoelens en kunnen pijn lijden, net zoals wij. We streven naar de volledige afschaffing van diergebruik. Geen vleesbedrijven, fokkerijen, laboratoria, en bontwinkels. Maar natuur, vrije dieren en respect voor mensen. We zetten ons af tegen speciesisme, racisme, discriminatie en alle vormen van uitbuiting.' (Wikipedia.)
Anti Dierproeven Coalitie. Belangenorganisatie voor dieren in laboratoria. 'Omdat dieren geen gebruiksvoorwerpen zijn!' Vanuit dit oogpunt kiest ADC ook voor een plantaardig dieet en biedt tijdens zijn activiteiten enkel veganistische voeding aan stopdierproeven.org (postadres in België).

Bite Back. Opgericht in 2003. 'Bite Back neemt dagelijks nationaal en internationaal stelling in tegen het gebruiken, misbruiken en doden van dieren, dieronvriendelijke initiatieven, tradities en beleid. Zowel individuele dierenmishandeling als grootschalig, maatschappelijk geaccepteerd gebruik krijgen onze aandacht. Daarnaast promoten we een veganistische levenswijze, amusement zonder dieren en adoptie; Hasselt, België, biteback.org

The Black Fish. (Amsterdam, Londen) Internationale organisatie die zich via geweldloze directe actie inzet voor het behoud van de zee en tegen overbevissing – theblackfish.org

Boeken

Peter Singer, *Animal Liberation: A New Ethics for our Treatment of Animals* (1975). In het Nederlands uitgegeven als *Pro Mens, Pro Dier* (Anthos, 1977) en *Dierenbevrijding* (De Geus, 1994).

Tom Regan, *Facing the Challenge of Animal Rights* (2004).

Gary Francione en Anna Charlton, *Eat like you care* (2013), vertaald als *Eten met geweten*. (Te bestellen via *veganspul.nl*, bespreking in deze *AS*.)

Gary Francione en Anna Charlton, *Animal rights: the abolitionist approach.* (Bespreking in deze *AS*.)

Floris van den Berg, *De vrolijke veganist. Ethiek in een veranderende wereld* (Houtekiet, 2013). (Besproken in *de AS* 192.)

Stijn Bruers, *Weet wie je eet. Hoe we samen onze waarden van tafel vegen en hoe we kunnen eten wat we echt willen.* (Pelckmans, 2015) (Bespreking in deze *AS*.)

Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Boom, 2009). (Besproken in *de AS* 168.)

Robin Schaper, *Vlees is dood, lang leve groente* (2015, achtergrond, informatie en recepten.)

Lisa Steltenpool e.a., *De vegarevolutie* (Bert Bakker, 2014, informatie en recepten).

De Citroenvlinder, *Honderduit Honderd-honderd Eten. Veganisties-biologiese kooktips.* (Atalanta, 1990).

Peter (P'tje) Lanser, *Portretten van veganisten* (Atalanta, 2006).

Jonathan Safran Foer, *Dieren eten* (Ambo, 2009, non-fictie, persoonlijke anekdotes).

J.M. Coetzee, *Dierenleven* (Ambo, 1999)

Atalanta, *Veganisme, tisdat?*, miniboekje, ook te lezen via at-a-lanta.nl/tisdat/veganisme_tisdat.html

Documentaires, te zien via youtube

Meet your Meat, (over hoe vlees geproduceerd wordt, te zien via youtube en peta.org)

Meat the Truth (gepresenteerd door Marianne Thieme, over de rol van de bio-industrie in de opwarming van de aarde)

Sea the Truth (een vervolg op de vorige film, dit keer over het leegvissen van de oceanen)

Earthlings (confronterende film over het misbruik van dieren door mensen)

Cowspiracy (zie bespreking in deze *AS*)

En nog veel meer…

Deze lijstjes zijn natuurlijk verre van compleet. Via internet zul je met een beetje zoeken gemakkelijk verder komen. Sommige groepen, films en boeken die we hier noemen zijn uitgesproken veganistisch, andere zijn meer gericht op het aankaarten van dierenleed. *(RW)*

BOB DYLAN: 'DON'T THINK TWICE, IT'S ALL RIGHT'

Martin Smit

Reacties & discussies

Er bestaat gelukkig geen Centraal Comité dat bepaalt wat wel of niet kunst is, bepaalt wat 'hoge' literatuur of platvloers amusement is en in het verlengde daarvan bepaalt wat goed is voor 'het volk' of wat hen beter onthouden kan worden. Wel zijn er schrijvers, literatuurcritici en recensenten die menen dat 'hoge' literatuur vooral dat stempel moet behouden en dat die kwalificatie niet vertroebeld mag worden door de toekenning van de Nobelprijs voor Literatuur aan, samengevat, iemand die aardige teksten bij een aardig melodietje schrijft. Ik noem slechts één voorbeeld: in de *NRC* van 14 oktober j.l. vindt schrijver Christiaan Weijts dat de toekenning aan Dylan 'idioot' is en afbreuk doet aan het gehalte van de Nobelprijs. Wie is ook al weer Christiaan Weijts? O ja, dat is de schrijver die de *Max Havelaar* van Multatuli een 'afgrijselijke, monumentale baksteen, een effectief moordwapen voor elk sluimerend vonkje literaire interesse' noemde. Christiaan Weijts, en met hem andere schrijvers met in hun gevolg kritiekloze slippendragers en jaknikkers, wil blijkbaar volharden aan het beeld van de literatuur als onwrikbare ivoren toren. Een beeld waaraan op geen enkele wijze door zich wijzigende maatschappij- of cultuuropvattingen, getornd mag worden.

De schrijvers en critici die nu de toekenning van de Nobelprijs aan Dylan als een vorm van inflatie betitelen, laten zich van hun slechtste kant zien. Ze openbaren de diepste vorm van kinnesinne, van wrok. Ze realiseren zich misschien dat hun werk nooit een het niveau van dat van een Nobelprijslaureaat zal halen. Ze hebben niet in de gaten dat literatuur een zich wijzigend patroon van expressie is, waarbij interactie met andere kunstvormen juist toegejuicht zou moeten worden. Kijk naar Dario Fo, of Harold Pinter en Samuel Becket, toneelschrijvers, van wie het oeuvre eveneens is bekroond met de Nobelprijs voor literatuur.

Gelukkig zijn er ook schrijvers, tekstdichters, poëten en liefhebbers van Dylan die de werkelijke waarde van diens werk wel erkennen. De Engelse literatuurprofessor Christopher Ricks noemt Dylan 'the greatest living user of the English language.' Dylan-vertalers Henkes & Bindervoet stellen dat iedere songwriter tegenwoordig schatplichtig is aan Bob Dylan. Net zoals Dylan schatplichtig is aan songwriters als Woody Guthrie en Joe Hill, maar ook aan bijvoorbeeld Irving Berlin en Rogers & Hammerstein, werk wat inmiddels is gaan behoren tot de Amerikaanse songtraditie. Bovendien, zonder Dylan zouden veel liefhebbers van zijn werk niet bij T.S. Eliot, William Blake of Walt Whitman terecht zijn gekomen. Kortom, over de effectiviteit van een sluimerend vonkje literaire interesse gesproken.

Schrijver Salman Rushdie gaf als reactie op de toekenning van de prijs aan Dylan: 'The frontiers of literature keep widening, and it's exciting that the Nobel prize recognises that.'

Het Nobelcomité vond de keus voor Dylan 'not…a difficult decision' en prees Dylan voor '…having created new poetic expressions within the great American song tradition.'

Maar zoiets gaat voorbij aan de bekrompen literatuuropvattingen van hen die zich de hoeders van het ware geloof achten. Dylan schreef het zelf al: *'Something is happening, but you don't know what it is, do you Mr. Jones?'*

GERRIT JORDENS, RADENCOMMUNIST (1877-1957)

IGOR CORNELISSEN

Bijvangst

Met de dood van de journalist Cajo Brendel in 2007 ging de laatste Nederlandse radencommunist heen. Met zijn blad *Daad en Gedachte* had hij tien jaar daarvoor al moeten stoppen wegens gebrek aan belangstelling en medewerking.

Ik heb de radencommunisten altijd een van de meest interessante groepen gevonden ter linkerzijde. Ze waren binnen de communistische beweging de eersten die met fundamentele kritiek kwamen op de Sovjet Unie. Met zijn *Open brief aan partijgenoot Lenin* opende Herman Gorter in 1921 de aanval. Lenin antwoordde met *De linkse stroming, een kinderziekte van het communisme.* Destijds veelgelezen brochures. Kort daarop waren ze geen kameraden meer. Gorter en zijn vrienden beschouwden de Sovjet Unie als een dictatuur waarin de arbeiders niets te zeggen hadden. Gorter en zijn weinige volgelingen werden tegenstanders van partijvorming en in het werken met vakbewegingen zagen ze geen nut meer. De arbeiders moesten het zelf doen en arbeidersraden vormen. De Gorterianen en de anarchisten leken elkaar hier en daar te raken, maar de eersten bleven zich beroepen op Marx.

De politicus en essayist Jacques de Kadt, die ik nog altijd graag lees omdat hij niet alleen boeiend schrijft maar ook op papier rake klappen uitdeelt, kreeg in zijn communistentijd met de radencommunisten te maken. Wat hij over hen schrijft is soms vermakelijk, maar wel een beetje oneerlijk. Gorter blijft voor hem, als spreker en dichter, een stralende ster, maar diens volgelingen is vooral falderappes. Afgezien van enkele 'fatsoenlijke figuren' waren het lompenproletariërs, parasieten, marktscharrelaars en bij gelegenheid ook nog inbrekers. Geen wonder dus dat de radencommunisten hun invloed beperkt zagen tot een kleine groep volgelingen. Maar onder die volgelingen, sympathisanten van het radencommunisme, waren toch ook de sterrenkundige prof. Anton Pannekoek, de hispanist G. J. Geers, de beeldhouwster Gretha van Amstel, de historicus Ben Sijes, de psychiater prof. Frits Grewel, de jurist prof. Johan Valkhoff en Bernard Verduin, de eerste die in Amsterdam neonverlichting aan de man bracht. En dan niet in de laatste plaats, of in de eerste wat internationale bekendheid betreft: Marinus van der Lubbe, de arbeider die de Rijksdag in brand stak. Een verhaal apart waarover Nico Jassies een uitstekend boekje schreef.

Ik stuitte bij mijn zoektocht naar de goudvinken van de linkse beweging op ir. Gerrit D. Jordens die als socialist begon en als radencommunist eindigde. Weinigen zullen zijn naam kennen. Hij werd een man achter de schermen. Toen ik zijn levensloop probeerde te ontrafelen, kwam ik niet ver. Over zijn persoonlijk leven vond ik in de archieven niets en in Zwolle waar hij in 1957 overleed, leefden geen mensen meer die hem hadden gekend. De man moest buiten zijn werk toch hobby's hebben gehad? Lid van een schaakclub? Filatelist? Kenner van paddestoelen of boktorren? Nergens een spoor van sociaal leven.

Gerrit David Jordens stamde uit een voorname familie die de achternaam ook wel als Iordens spelde. Hij was niet de enige student aan de TH in Delft die rondom 1900 door de socialistische ideeën werd aangetrokken. Hij sloot zich aan bij de SDAP en is in Rijswijk een van de weinige leden. Zoals destijds gebruikelijk is hij actief in de coöperatieve beweging. De Coöp. Melkvereniging vindt in hem een nauwkeurige penningmeester. De vereniging levert volle, zoete melk voor f 0,08 per liter, karnemelk en taptemelk ('voor zover de voorraad strekt') voor f 0,04 per liter. Er wordt verder geprobeerd winst te maken met de verkoop van plombeerloodjes voor de verzegeling van zakken, manden, kisten, flessen, kranen en doosjes. Een derde van de winst is bestemd voor de arbeidersbeweging, maar eind november 1908 moet Jordens noteren dat over het algemeen de winst niet groot is. Een jaar ervoor vond er een openbare vergadering plaats van de SDAP ten huize van Jordens. Dat was bij gebrek aan betere lokaliteit. Jordens woonde ruim en de ineenlopende vertrekken waren geheel gevuld met belangstellenden. De spreker was J. A. Bergmeijer uit Dordrecht, de latere schoonvader van SDAP-voorzitter Koos Vorrink.

Als in 1909 de SDAP scheurt, kiest Jordens de kant van de marxisten. In 1910, Jordens is dan verhuisd naar Zwolle, telt de Sociaal Democratische Partij van de afgescheidenen in die provinciehoofdstad, veertien leden. Het jaar erop zijn er nog elf over. Jordens heeft geld, veel geld. Er wordt, blijkt uit de bewaard gebleven correspondentie, herhaaldelijk een beroep op hem gedaan. Het gaat nu niet meer om de centen en de kwartjes uit de tijd van de melkcoöperatie maar om guldens. David Wijnkoop, een van de aanvoerders van de marxisten, heeft in de zomer van 1912 rust nodig. Hij is overwerkt. Jordens maakt 25 gulden over als vakantiebijdrage. Hij mag dan veel geld hebben, slordig springt hij er niet mee om. Hij is penningmeester van de drukkerij van de partij en heel precies. Hij ontdekt in een afrekening een fout: het is niet f 1,45 maar f 1,55.

Als de drukkerij van de SDP aan vernieuwing toe is, blijken er meerdere kapitaalkrachtige leden te zijn die een bijdrage geven ter bevordering van de revolutie. Jordens komt meermalen bijspringen met voor die tijd enorme bedragen: vijfendertighonderd gulden en duizend gulden en nog eens met een lening van ruim zeshonderd gulden. Hij lijkt de belangrijkste geldschieter voor de drukkerij van de partij en de verhuizing van de krant naar Amstel 85 waar de vader van Gerard en Karel van het Reve een ijverige redacteur/verslaggever is. Niet alleen de partij klopte met regelmaat bij hem aan. Dat hij veel geld had, zal wel in ruimere kring bekend zijn geworden. Uit Almelo kwam van J. Doornbusch, de grootvader (van moeders kant) van Gerard en Karel van het Reve, een schreeuw om hulp. De man was werkloos en wilde een zaadhandel beginnen. De banken wilden hem niet lenen. Partijgenoot Jordens kreeg het beleefde, maar ook dringende verzoek om honderd gulden over te maken.

Hoe kwam Jordens aan dat geld? Wat voor leven leidde hij?

Een kleinzoon van de ingenieur, Ruud Jordens, vertelde mij over het leven van zijn grootvader. Het zijn de bijzonderheden die men zelden in archieven vindt.

Gerrit David Jordens had veel geld van zijn vader geërfd. Zoveel, dat hij eigenlijk als werktuigbouwkundig ingenieur nauwelijks actief is geweest. Hij had als vrijwilliger wel eens melk rondgebracht en had op een stoomlocomotief gezeten, maar echt gewerkt had hij nauwelijks. Gerrits vader had een verzekeringsmaatschappij opgericht en het geld dat binnenkwam was belegd in aandelen. Weliswaar was veel verloren gegaan (Russische spoorwegaandelen) door de bolsjewistische staatsgreep van 1917 onder leiding van Lenin en Trotski, maar er bleef genoeg over om zeer ruim van te leven. De Zwolse communist kon rustig gaan rentenieren en zo de revolutie uitdragen.

Jordens had het in de SDP, waar Wijnkoop, Willem van Ravesteyn en Jan Ceton lange jaren de dienst uitmaakten, niet uitgehouden. Hij sympathiseerde met Gorter en werd in september 1921 geroyeerd. Zijn vele financiële gaven hadden dat niet kunnen verhinderen. Van Ravesteyn had al eens over Henriette Roland Holst, een andere goudvink, geschreven dat 'dat mensch' alleen

maar wat was vanwege haar geld. Dat er in het archiefje dat van Gerrit Jordens in Amsterdam op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis wordt bewaard alleen maar stukken over politiek en geldzaken voorkomen, is niet verwonderlijk. Het sociale leven van Jordens was afwezig omdat hij door een ernstige gewrichtsreuma sinds omstreeks 1930 aan bed was gekluisterd. Zijn kleinzoon heeft hem alleen maar als bedlegerige meegemaakt. Met veel hulp kon hij korte tijd op de rand van het bed zitten. Het zetten van zijn handtekening kostte hem grote moeite. Hij bleef lezen en boeken kopen. En naar de radio luisteren. In zijn tijd was er in Nederland nog geen televisie. Een enkele geestverwant kwam hem bezoeken. Hij las niet alleen politieke boeken. Hij had veel literatuur over natuur- en scheikunde, filosofie, geografie en architectuur. Wellicht kwam het door zijn ziekte dat hij geïnteresseerd raakte in homeopathie. Hij gebruikte niet alleen homeopathische medicijnen, maar had zich ook handboeken en standaardwerken over deze geneeswijze aangeschaft. Voor vrienden en kennissen werd hij op dat terrein zelfs een vraagbaak.

Met de zeilboot, een schitterende boeier, die aangemeerd lag achter zijn huis aan het Zwolse Van Nahuijsplein nr. 13 kon hij er echter niet meer op uit. Hij had niet alleen veel boeken over schilderkunst, maar kocht ook werk van de etser en tekenaar Jan Boon; de Zwolse schilder Gerrit Bomhof werd door hem met aankopen gesteund.

Op het Van Nahuijsplein werden tijdens de bezetting verschillende huizen door de Duitsers gevorderd. In een van de panden, schuin tegenover Jordens woning, zetelde de gevreesde *Sicherheitsdiens*t. Nummer dertien werd wel geïnspecteerd, maar bleef gespaard: het huis had maar één toilet, er was een noodtrap en de muren waren nog niet afgewerkt. Na de dood van zijn vrouw, woonden er permanent twee verpleegsters bij hem in. Hij heeft ze goed bedacht met een legaat van een ton. Ze waren nogal streng in de christelijke leer; er werd door hen veel gebeden en

aan bijbellezing gedaan. Gerrit Jordens liet het maar over zich heen gaan.

Wat hem tot aan zijn dood bleef bezighouden was de waarde- en meerwaardeleer van Karl Marx. Hij had er, vertelt zijn kleinzoon, *Das Kapital* op stukgelezen. Klopte die theorie nu wel? Hij heeft er drie dikke geschriften vol met berekeningen over nagelaten. Of iemand die op het IISG ooit heeft bestudeerd is niet duidelijk. Het is aan Ben Sijes te danken dat deze studie met andere geschriften van Jordens op het IISG terecht kwamen.

Gerrit David Iordens overleed na een, zoals de advertentie in *Het Vrije Volk* meldde, langdurig en zeer moedig gedragen lijden op 3 april 1957, zeventig jaar oud. Hij ligt begraven op de begraafplaats Bergklooster in Zwolle.

Er waren, herinnert zijn kleinzoon zich, weinig mensen bij de ter aarde bestelling.

Met dank aan Ruud Jordens, Wageningen.

HANNAH ARENDT

Over banaliteit van sociale en fysieke vernietiging en officieel conformisme

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

Een aantal Franse dag- en weekbladen komt in de zomermaanden uit met series van zes artikelen – waarvan er elke week één wordt gepubliceerd. Op die wijze worden zes zomerweken overbrugd. De series kennen zeer uiteenlopende onderwerpen. Het Franse weekblad *Marianne* heeft ondermeer gekozen voor het thema 'Filosofen van de Republiek'. Het tweede artikel in die serie gaat over de Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt (1906-1975). Uiteraard komt haar idee over de 'banaliteit van het kwaad' aan de orde (*Marianne* van 21-28 juli 2016). Het kwaad is alledaags, plat, banaal.

Arendt legt uit dat het kwaad nooit radicaal is; het is slechts extreem, het heeft diepte noch een demonische dimensie. En ja, het kan de wereld verwoesten; de handelingen kunnen monsterlijk zijn, maar de verantwoordelijke er voor is een doodgewoon iemand. Het kwaad, dat is de incarnatie van *afwezigheid van denken*, van ontbreken van oordeelsvorming. Het ligt gebed in 'doen waartoe opdracht is gegeven' (het is dus niet nodig dat je denkt). Deze zienswijze van haar heeft indertijd veel discussie gegeven (begin jaren zestig; proces Eichmann). Ik pak hier twee elementen uit ten behoeve van een kritiek op de klakkeloze uitvoering van de neoliberale economie die sociale en fysieke milieus vernietigt. Dat is geworden tot een van de gewoonste, alledaagse zaken: de banaliteit van het vernietigen. Daarover is geen reflectie meer, want gebeurt onder afwezigheid van zelf denken.

Over hoeveel hersenloze medewerkers moeten de 'schurken zonder grenzen' niet beschikken om op grond van rentabiliteitsoverwegingen het sociale en fysieke milieu te vervuilen en vernietigen? Hier hebben we het over de alledaagsheid van het maffiose geweld van de winst en de dictatuur van het geld dat barbarij verspreidt, dikwijls onder religieuze of filosofische voorwendselen, zo schrijft de Belgische maatschappijcriticus Raoul Vaneigem in het Franse satirische maandblad *Siné Mensuel* (nr. 55, 2016).

Banaliteit te over

Een ander tijdschrift noemt man en paard als het in een lang artikel een aantal personen met maatschappelijk aanzien op een rijtje zet onder de titel 'De oplichters' (*Marianne* van 15-21 juli 2016): José Barroso, Lionel Messi, Serge Dassault, Pierre Gattaz, Tony Blair (en anderen). In het artikel worden de leugens, fraude, hebzucht van deze 'aanzienlijken' besproken: niets houdt ze tegen, is te lezen.

Niemand hoeft er vreemd van op te kijken dat in een dergelijk tijdperk, in anarchistische tijdschriften over de revolutie wordt nagedacht. Zo kwam het Franse tweemaandelijkse blad *Le Monde libertaire* (nr. 1779, 2016) uit met een dossier getiteld 'De revolutie opbouwen'. Het halfjaarlijkse anarchistische en studieuze tijdschrift *Réfractions* (nr. 36, 2016) had dit keer eveneens als thema 'De revolutie opnieuw uitvinden'.

Anarchisten die over revolutie nadenken, zijn vaak mensen die zich ook met pedagogische vraagstukken bezighouden. Een van hen is de Franse onderwijzer Grégory Chabat. Van hem kwam het boek *Pedagogie en revolutie* (Paris, 2015) uit. Hij bespreekt ondermeer

dat het onderwijs dient ter ontplooiing van mensen, tot initiëren in zelf denken. Want voorafgaand aan revolutie gaat: kritisch inzicht, positie kiezen, besef van eigen verantwoordelijkheid voor daden. Kortom, nooit kan het gaan om volgelingen kweken. Dat zou in volstrekte tegenspraak met het anarchisme zijn.

De banaliteit van de neoliberale praktijken van de hierboven genoemde oplichters en hun soortgenoten houdt ook niet-anarchisten bezig. Zoals bijvoorbeeld de Italiaanse politicoloog en maffia-specialist Fabrice Rizzoli. In zijn boek *De maffia van A tot Z, Georganiseerde misdaad, maffia's, antimaffia* (uit het Italiaans in het Frans vertaald; La Colle sur Loup, 2015) gaat hij in op de banden tussen 'onderwereld' en 'bovenwereld'. Hij schetst de lijnen tussen criminaliteit, fraude en witwassen. Daarvoor heb je niet alleen 'boeven' nodig maar ook maatschappelijk 'aanzienlijken', zoals advocaten, notarissen, politici, zakenlui… (Rizzoli heeft zijn betoog opgedeeld in 160 items en die alfabetisch gerangschikt).

Een andere niet-anarchist is de Franse filosoof Alain Renaut. Die beschrijft de banaliteit van het niet te rechtvaardigen en het extreme: de letterlijke puinhopen in de wereld waarvoor de ogen gesloten worden (zoals Haïti, het zuiden van de Sahara). Renaut heeft deze situaties onderzocht door er te gaan kijken. Hij is gaan nadenken over de wijze waarop filosofisch 'gereedschap' is te ontwikkelen. Zijn 'Manifest voor een toegepaste filosofie', verwerkt in zijn boek *L'injustifiable et l'extrême* (Paris, 2015), mag met de beste bedoelingen zijn opgesteld, mij heeft het niet overtuigd, dat het in de strijd tegen de banaliteit van de vernietiging een bijdrage zal hebben.

Fatsoenlijke samenleving

Een van de mensen die decennia geleden onderkende op de foute weg te zitten, is George Orwell (pseudoniem voor Eric Blair; 1903-1950). Zijn algemene bekendheid dankt hij aan twee boeken, *Animal Farm* en *1984*. De thema's die hij daarin behandelt zijn onlosmakelijk verbonden met het door hem afgelegde levenspad. Het is weinig speculatief op te merken, dat hij de Orwell is geworden die we kennen, omdat hij in India en Birma is gaan werken bij de (Engelse) Imperialistische Politie, waaruit hij na een aantal jaren ontslag neemt. Hij kon niet langer een imperialisme dienen, dat hij tenslotte niet anders kon beschouwen dan als een gewone onderneming van gangsterdom, schrijft hij.

Hier vindt dus door Orwell de ontdekking van de banaliteit van het kwaad plaats (wat binnen het kader van kolonisatie en imperialisme in opdracht – zonder nadenken – door hem moest worden uitgevoerd). Zijn afkeer van het hele systeem kon hij vervolgens afreageren in het beschrijven van het miserabele leven van de Engelse mijnwerkers in Wigan (Noord-Engeland) – tussen wie hij een tijdje ging leven. De Franse filosoof en adviseur van de Franse Rekenkamer heeft over het intellectuele traject van Orwell een instructief boekje geschreven onder de titel *George Orwell, La politique de l'écrivain* (Paris, 2015).

Wat Orwell voor ogen stond? Een 'fatsoenlijke samenleving'. Dat zou tevens een socialistische moeten zijn. Het betreft dan niet een samenleving met naar dominantie strevende leiders, maar een samenleving gebaseerd op een democratische en antitotalitaire basis, zoals die op grond van de Spaanse ervaring in de *sociale* revolutie kon ontstaan (zijn persoonlijke ervaringen door een verblijf in Spanje, 1936-1937, tijdens de burgeroorlog, beschreef hij in zijn *Saluut aan Catalonië*). Libertair uitgangspunt hierbij is: ik wil niet leiden noch geleid worden!

Onbekwaam om te denken

Het moge duidelijk zijn dat op een dergelijk uitgangspunt een staat niet in stand kan blijven. De staat moet het hebben van dominantie en overheersing en van hen die hem dienen. Die moeten uitvoeren wat hen wordt opgedragen. Dat is alledaagse kost en kan daarom ook banaal heten. De Franse staat heeft hierop een patent genomen met de oprichting ooit van de 'École nationale d'Administration' (ENA). 'Administration' verwijst naar wat in het Nederlands 'bestuur' heet. Het gaat dus om een nationale bestuursschool – in dit geval op universitair niveau. Die opleiding neemt in Frankrijk een strategische positie in door 'énarques' af te leveren. Niet iedereen is even gelukkig met deze opleiding, overigens al decennia lang.

Enkele jaren geleden hield de Franse jurist, rechtshistoricus en psychoanalyticus Pierre Legendre een voordracht voor toekomstige énarques. De voordracht is opgenomen in zijn boek *Fantomen van de Franse staat* (Paris, 2015). Met betrekking tot de ENA schrijft hij ondermeer: 'Evenals velen van mijn generatie, zoals Bourdieu [vermaard Franse socioloog, 1930-2002], beschouw ik deze opleiding van een elite ten dienste van de staat – een idee dat teruggaat tot de 18de eeuw – als verspilling van talent. […] Men vindt de afgestudeerden terug als kaderfunctionarissen van feodale politieke partijen, onbekwaam om te denken, te overwegen […]. Geconstateerd kan worden dat de ENA te dicht staat op de uitvoerende politici, zodat er onvoldoende noodzakelijke afstand is om iets anders te doceren dan *officieel conformisme*' (p. 138-139) (mijn cursief).

Dat is Frankrijk, maar een boek als dat van Pierre Legendre over staatsfantomen zie ik in Nederland niet geproduceerd worden. Het type jurist dat daarvoor nodig is, lijkt me door jarenlange universitaire assimilatie van het neoliberalisme en het eraan gekoppelde no-nonsense denken uitgestorven. Overigens Legendre zelf is de tachtig ruim gepasseerd…

Libertaire ongehoorzaamheid

Hoewel al vele jaren geleden overleden, krijgen haar teksten tot op deze dag de aandacht die ze verdienen. Het gaat over de libertaire juriste Clara Wichmann (1885-1922). Onlangs verscheen van haar een bundeltje in het Frans vertaalde geschriften, getiteld *Clara Wichmann, Textes Choisis* (Saint-George-d'Oléron, 2016). Ze behandelen thema's die haar aan het hart lagen, zoals antimilitarisme en geweld, de kwestie van de doel/middelen relatie, het barbaarse strafrecht, de filosofische grondslagen van het socialisme.

Het betreft tevens kwesties die deels de dagelijkse praktijk bepalen rond het bouwen – en de acties ertegen – van de Israëlische muur. Israëliërs en Palestijnen hebben zich in die strijd verenigd. In de bundel *Anarchisten tegen de muur, Directe actie en solidariteit met de Palestijnse volksstrijd* (Saint-George-d'Oléron, 2016) wordt die strijd toegelicht. De bezorgers van deze Franstalige bundel (vertaling uit het Engels), evenals die van Clara Wichmann, zijn de Franse anarchisten André Bernard en Pierre Sommermeyer. Zij hebben voor dit soort geschriften de reeks 'Libertaire ongehoorzaamheid' opgezet. Ten behoeve van het afbreken van gedachteloosheid!

(Alle hier genoemde boeken zijn uitvoerig besproken op *https://libertaireorde.wordpress.com*)

ILLUSTRATIES

De illustratie op het omslag is van Geoff Olson (geoffolson.com), met toestemming van de tekenaar veranderde Weia Reinboud speciaal voor dit nummer de rokende pijp in een wortel. De plaatjes op pag. 2 en 18 komen uit de brochure *Veganisme tisdat?* (Atalanta 2002) en zijn gemaakt door Weia Reinboud; op pag. 4 het omslag van een brochure van de Voedselkoöp (Acu Utrecht ca. 1993, uitverkocht); de tekeningen op pag. 27 en 48 werden gemaakt door Rymke Wiersma. Op pag. 38 en 42 staan illustraties van Peter Franssen uit *En de koe zei boe* (Atalanta 2007) en op pag. 58 staat de omslagillustratie van het boek *Alle dieren vrij!* (Atalanta 1993, uitverkocht).

TOT IN BED EN KRAAMBED: DE POLITIE DIE WAAKT TEGEN VEGANISME

André de Raaij

Ongedoofd vuur

Van 14 tot en met 16 september 2016 was er weer de anarchistische theorie-biënnale zoals die inmiddels al vier keer in het Engelse Loughborough is gehouden, de Anarchist Studies Conference. In de luwte van de o zo patriottische topsport, die de hoofdmoot lijkt te zijn van de universiteit, is er de studie van het anarchisme bij politieke wetenschappen, met Ruth Kinna, Uri Gordon, Alexandre Christoyannopoulos en meer. Het hoofdthema was dit jaar anarcha-feminisme, een aardige gelegenheid om inspiratie op te doen voor een komend themanummer van *de AS*.
De laatste zitting van 15 september had eerst Paul Stott als inleider. Hij schetst de teloorgang van de dierenbevrijdingsbeweging in Engeland. Wat is de verklaring hiervoor? (Eerlijk gezegd verrast het mij wel maar dat zal dan komen doordat ik niet goed opgelet heb). De beweging is ingekapseld in de *corporate* wereld, wat realisme en dus gematigdheid en tandeloosheid met zich meebrengt. Paul begrijpt het wel. Ik ken hem uit de dagen van de typisch-Engelse anarchistische beweging en het bijbehorende blad *Class War*. Hij heeft het anarchisme achter zich gelaten, voelt wel het gemis maar hij mist het geloof dat er voor nodig is, de gedachte dat ergens in de richting van de horizon het perspectief wenkt. Een verarming zal het wel zijn, net als het wegebben van de dierenbevrijding.
En dan krijgt het verhaal een geheel nieuwe draai. 'Nu het woord aan Jacqui.'
Jacqui was actief in het Animal Liberation Front, ruim dertig jaar geleden. Zij ontmoette er Bob 'Robinson', een van de felste activisten. Hij schreef veel pamfletten (hij heeft ook het roemruchte McLibelpamflet van Greenpeace London geschreven). Hij was een van degenen die een bomachtig explosief plaatste bij een vestiging van warenhuisketen Debenhams, die maar bont bleef verkopen. Nu kan ik aantekenen dat ik in 'de actie' altijd argwanend ben geweest jegens lui die nogal drastisch te werk willen gaan, die argwaan zou ook hier weer terecht zijn geweest. Maar Jacqui, en zij niet alleen, zag een gedreven activist. Zij werd verliefd op hem, ze kregen een relatie en zij wilde een kind van Bob. En dat kreeg zij. Bob was wel vaak op vreemde ogenblikken afwezig. Zelfs vlak voordat Jacqui zou bevallen was een bezoek aan zijn zieke vader beslist noodzakelijk. En op zeker ogenblik moest hij naar eigen zeggen het land uit, omdat het hem te heet onder de voeten werd – hij week uit naar Spanje en het was veiliger dat men niet wist waar.

Bob Lambert

Jacqui blijft alleen met kind achter, ontmoet een andere man met wie zij trouwt en die op slag doodblijft (hij was beroepsvoetballer geweest). Weer alleen. Jacqui is wel veganiste gebleven, maar is verder 'verburgerlijkt', is rechten gaan studeren en werkt op zeker moment bij een advocatenkantoor tevens privédetectivebureau dat nota bene onderzoek verricht tegen het Animal Liberation Front. Als *The Guardian* met de onthulling over de vader van haar kind komt, ontgaat haar dit. Zij leest de *Daily Mail*. Die heeft het bericht pas later. Bob heet nu 'Lambert' en doceert terrorismestudies aan de universiteit van St. Andrews, Schotland. Zij belt op om hem daar te spreken, krijgt een secretaresse aan de lijn die vraagt wie zij wel mag wezen dat zij zomaar naar de professor vraagt. 'Ik ben de moeder van zijn kind,' laat zij weten. Zij krijgt hem aan de lijn.
Bob was getrouwd en had al twee tamelijk grote kinderen toen hij Jacqui zwanger maakte. En Bob was een politie-infiltrant. Jacqui had de primeur van een kind van een politie-infiltrant, in het veelbetekenende jaar 1984. Als hij zogenaamd zijn zieke vader bezoekt is hij bij zijn wettige vrouw en dito kinderen. Bob, ook geheten Mark, heeft het met nog andere vrouwelijke activisten aangelegd, Jacqui brengt dit verder niet ter sprake. Zij voelt zich met terugwerkende kracht verkracht en gedekt, iets wat zij als veganiste in de veeteelt nou juist verafschuwt. Zo werkt de politie. Nineteen eighty-four.
De politie heeft het vooral op de 'groene' beweging gemunt, maar Jacqui zegt dat ook neonazi's doelwit zijn, en zij verzoekt om compassie met de vrouwelijke slachtoffers ook daar – het geheel deugt niet, hoezeer je die nazi's ook zult verafschuwen. Tot nu toe is er uit die hoek nog geen klacht over politie-infiltratie met 'embedding', zoals het fijntjes in de instructie – geschreven door, jawel, Bob Lambert – heet. Toch is zij vrij zeker dat het daar ook gebeurd is. En dat de politie het in het algemeen op vrouwen gemunt heeft, omdat die meestal meer vastigheid nastreven dan mannen. In ieder geval denkt de politie dat. Maar er is de zaak van, bij voorbeeld, 'Anna' bij Earth First! Bob is zelfs enigszins blij dat zij contact opneemt. Zijn twee wettige kinderen zijn overleden aan een erfelijke hartafwijking en hij wil graag dat zijn enig overgebleven kind daarop ter voorkoming wordt onderzocht. Jacqui laat hem wel vervolgen, maar laat ook contact tussen vader en zoon toe (zoon is ruim volwassen tenslotte). Waar de vervolging toe leidt is nog niet duidelijk, wel heeft iemand van het Hooggerechtshof de goede smaak gehad haar Pussy Galore te dopen.
Bob Lambert is een belangrijke terrorisme-expert, hij heeft een methode van terrorismebestrijding ontwikkeld, verkondigt men, die als *Lambertism* door het leven gaat. De islam is altijd extremistisch, is de stelling, maar het is zaak goed contact te onderhouden met de niet-gewelddadige extremisten. Hiermee worden bijvoorbeeld de Moslim Broederschap en hun Palestijnse filiaal Hamas bedoeld. Zijn boek dat dit betoogt werd gepresenteerd op een forum, voorgezeten door toenmalig backbench-parlementslid Jeremy Corbyn. Lambert heeft Corbyn ook in contact gebracht met Hamas. Zijn 'aanpak' kan op applaus rekenen van wat Jacqui extreemlinks noemt. Nu zegt zij dit op een studieconferentie over anarchisme, waar de meeste deelnemenden zelf anarchist zijn. Ik vraag dus wie of wat zijn daarmee bedoelt. Trotskisten, vooral de Socialist Workers Party, zegt zij. De lui die ook hun intredepolitiek uitvoeren in de Labourparty, al kan de grote aanwas daar uiteraard niet mee verklaard worden. Corbyn is tot zijn eigen verbazing de juiste man op het juiste tijdstip.
Maar hoe werkt dit verder? Jacqui vindt de goede verhouding tussen Corbyn en Lambert verontrustend. Lambert verkondigt ook dat hij het mikpunt is van een 'zionistisch complot'. Jacqui: 'Ik weet niet of ik dit antisemitisch kan noemen.' Ik: 'Ik weet het wel zeker.' Zij reageert toch verrast. Als 'activist' had Robinson/Lambert ook al iets tegen joden. Wie weet is dit opstoken van een vuur bij de rook die weer eens rondwaart over het antisemitisme bij Labour (een regelmatig terugkerend thema overigens) ook weer een politiewerkje? 'Blaas de Labourparty op.'
Jacqui heeft Corbyn aangesproken op zijn band met een politie-infiltrant die een activiste bezwangerd heeft, haar dus. Hij reageerde ongeïnteresseerd. 'Jeremy kan niet omgaan met vrouwen,' zegt zij.
Of de Nederlandse 'dienst' mensen plant die activisten tot in het bed volgt kunnen wij (nog) niet weten. En dit is de manier waarop de staat vanzelf terreur plant in actiegroepen. Door met explosieven te komen of wapens (ook in onze anarchistische kringen bekend) en wellicht ook door meer te weten te komen via het intiemste dat men kan delen. Ik zou de Nederlandse opsporingsindustrie maar niet zomaar vertrouwen op dit punt. Maar dat is dan wellicht juist de bedoeling: arg-

waan en wantrouwen zaaien.
Om bij het thema van dit nummer te blijven: ik vroeg twittermaatje Anne Fleur Dekker om een verklaring van haar hand waarom zij – naar eigen zeggen – nu echt fanatiek veganiste is geworden. Dit is haar antwoord:

'Vegetarisme kwam in mijn leven toen ik me bij toeval inlas over de milieuproblemen die vlees eten veroorzaken. Omdat ik vlees zo lekker vind, ging de overgang naar een vleesloos leven langzaam, máár ik stopte met vlees eten. Immers, "There is no such thing as a meat eating enviromentalist". Dit hield een tijdje zo aan totdat ik, opzoek naar nieuwe tips en recepten, belandde op veganistische websites. Deze websites informeerden mij niet alleen over een vleesloos, maar ook over een zuivel- en eierloos bestaan.
Waar eerst vooral het milieu de belangrijkste reden was geweest om mijn dieet aan te passen, werd dat nu versterkt door dierenleed. Hoewel veganisme mij in eerste instantie behoorlijk heftig in de oren klonk, bleek de verandering van mijn dieet in mijn dagelijks leven vrij gemakkelijk te gaan. Het idee een dier en het milieu te "redden", gaf mij een beter gevoel dan een paar lekkere happen in mijn mond (overigens is veganistisch eten óók heerlijk).
Elke keer dat je kiest voor vlees, zuivel of eieren, zet je je stem achter de vreselijke industrieën die achter deze producten schuilen. Grote kapitalisten verdienen miljoenen euro's over de ruggen van dieren, mensen die werken onder slechte arbeidsomstandigheden en het milieu. Wij moeten solidair met hen staan. Het lijkt misschien een druppel op een gloeiende plaat als één persoon veganist wordt, maar door anderen te inspireren hoop ik een keten te starten van meerdere flexitariërs, vegetariërs en veganisten die op hun beurt weer hun omgeving inspireren om (vaker) vlees te laten staan en daarmee de vleesindustrie keihard aan te pakken waar het hen het meeste raakt: hun winst.'

BOEKEN ROND VEGANISME

Stijn Bruers behandelt in *Weet wie je eet* ongeveer alles wat je zou willen weten over en rond het eten van dieren. Hij is gepromoveerd in de moraalfilosofie, filosofische aspecten komen dus goed aan de orde, maar ook (on)gezondheidsclaims over veganisme en de ecologische voetafdruk van voedsel worden in prettig leesbare stijl doorgenomen. De titel wordt als volgt toegelicht: 'De vraag is niet: wat ligt er op ons bord? De vraag is eerder: *wie* ligt er op ons bord.' Hoe mensen die morele vraag opzij kunnen schuiven behandelt hij in de hoofdstukken over sociale psychologie. Een samenvatting in gewone taal van zijn dissertatie staat er ook in. Een aanrader! Het enige minpunt vind ik dat het veelal in de we-vorm geschreven is, 'het vele vlees dat we eten', een stijl waar ik niet van houd omdat ik niet in die 'we' zit.

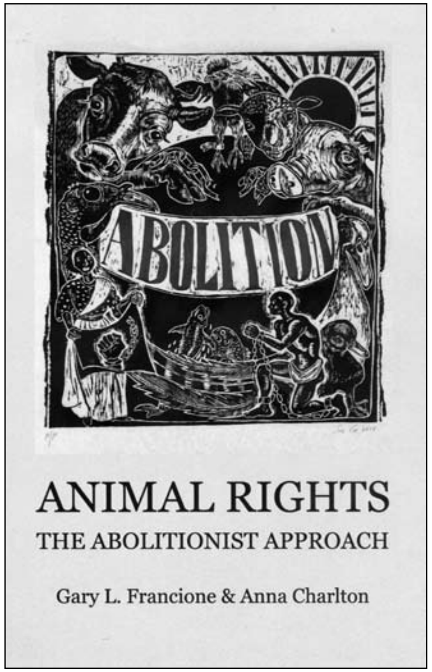
Jonathan Safran Foer schreef na enkele succesromans het essayistische *Dieren eten*. Hij wil zichzelf en zijn zoontje uitleggen waarom ze vegetarisch eten en gaat daarvoor uitgebreid op onderzoek uit. Hij bezoekt de bio-industrie via de voordeur maar ook via een gat in het hek tijdens een actie. Omdat 99% van alle vlees uit de bio-industrie komt richt hij zich vooral daar op. Hij somt alle misstanden in slachterijen op, interviewt slachters en ga zo maar door. Eerlijk gezegd begrijp ik niet waarom je zoveel detailinformatie nodig zou moeten hebben om tot morele keuzes te komen, maar dit boek zal zijn nut wel hebben omdat er bij voedselkeuzes zoveel oerconservatieve mensen zijn. Door de focus op de bio-industrie worden de ethische vragen niet goed genoeg behandeld, naar mijn smaak.

Dat kan niet gezegd worden over het werk

van Gary Francione en Anna Charlton, die beiden aan de Rutgers University in New Jersey doceren, de oudste universiteit van de VS. In al hun werk wordt rigoureus ethisch voortgeborduurd op eenvoudig te begrijpen beginpunten. Alleen hun *Eat Like You Care* is vertaald, met als titel *Eten met geweten*, een tekst voor het grote publiek (met daarom ook weer die we-vorm?). De conclusie is simpel: wie vindt dat dieren er moreel gezien een beetje toe doen, zal moreel door moeten redeneren en dan is veganisme de enig mogelijke uitkomst. Geen speld tussen te krijgen – en een groot deel van het boek gaat over welke spelden men er allemaal tussen probeert te krijgen. Vergeefs, alles wordt gedegen gefileerd.

Hun *Animal rights – The Abolitionist Approach* begint met een manifest van zes punten (ook op internet te vinden) waarvan punt één is: alle voelende wezens hebben één recht, namelijk niet te worden behandeld als eigendom van anderen. Ook dat standpunt leidt natuurlijk lijnrecht naar veganisme (punt vier van het manifest), maar ook alle vormen van discriminatie tussen mensen worden afgewezen (punt vijf). De tekst klinkt een beetje als een partijprogramma, maar bevat volop dingen waar je het alleen maar eens mee kunt zijn. Als je tenminste bij het morele part der mensheid wilt behoren.

Ik zou het werk van Francione & Charlton nog iets sterker vinden als het een iets minder rigide indruk zou maken. Het lijkt alsof je precies hun redenering moet volgen om tot veganisme te komen, terwijl er meer wegen zijn die tot dezelfde morele conclusie leiden! De utilistische ethiek behandelen ze helemaal niet, dat is jammer, want het is een veel gebruikte methode om ergens onderuit te komen. Tenslotte: uitgesproken zwak vind ik de opmerking dat planten dingen zijn – het zijn geen dieren, maar ze leven wel. (WR)

Stijn Bruers, Weet wie je eet; Pelckmans 2015; 334 pag.; ¤ 19,95.

Jonathan Safran Foer, Dieren eten; Ambo/Manteau, 2009; 334 pag.; € 18,00.

Gary L. Francione & Anna Charlton, Eten met geweten – over de moraliteit van het eten van dieren; Exempla Press, 2015; vertaling van Eat Like You Care, 2013; 133 pag.; beide € 10,50. Bestellen via veganspul.nl.

Gary L. Francione & Anna Charlton, Animal Rights – The Abolitionist Approach; Exempla Press, 2015; 144 pag. Bestellen via abolitionistapproach.com.

FIETSEN VOLGENS EINSTEIN

'Life is like a bicycle. To keep your balance, you must keep moving', schreef Albert Einstein in 1930. De fiets is wellicht één van de beste uitvindingen aller tijden. Ben Irvine's *Einstein & the Art of Mindful Cycling* is een ode aan de fiets en aan het fietsen. Wie had ooit gedacht dat fietsen verbonden is aan zoveel fundamentele waarden, voor zowel individu als voor de maatschappij?

Irvine weet zijn enthousiasme voor fietsen te koppelen aan leven en denken van Einstein, uitgedrukt in vier thema's. De wetenschapper vertegenwoordigt voor hem praktisch denken, creativiteit, eigenzinnigheid en sociale betrokkenheid. Dit laatste niet alleen op lokaal niveau, maar ook grensoverstijgend. Aan de hand van anekdotes en verhalen uit het leven van Einstein wordt beschreven hoe fietsen iedereen de mogelijkheid geeft deze karaktereigenschappen voor zichzelf te ontwikkelen.

Op praktisch niveau moedigt fietsen de mens aan om goed voorbereid te zijn, heel simpel, bijvoorbeeld met regenkleding, gereedschap en een planning van de route. Fietsreparaties dagen je uit om materialen en mechanismen beter te begrijpen. Terwijl we ons met kapotte mobieltjes en laptops geen raad weten is een fiets repareren op zijn minst toegankelijker. Irvine verbindt dit materiaalgerichte aspect van fietsen aan de kritische wetenschappelijke houding van Einstein, die vond dat we de wereld om ons heen beter moeten proberen te begrijpen. Irvine besteed ook aandacht aan de uitvinding van de fiets, een verbazingwekkende geschiedenis.

Einstein had in het dagelijks leven een nuchtere instelling, zo zette hij zijn hoed af in plaats van op als het begon te regenen: 'My hair has withstood water many times before, but I don't know how many times my hat can'. Ben Irvine werd als filosoof niet gelukkig van het nadenken over problemen waarvoor geen oplossing te vinden leek. Fietsen en een daaraan gekoppelde praktische levensinstelling verbrede letterlijk en figuurlijk zijn horizon.

Veel van de natuurkundige ontdekkingen van Einstein zijn terug te voeren op diens grote verbeeldingsvermogen, bijvoorbeeld: hoe het zou zijn om naast een lichtstraal te fietsen. Al fietsend kwam Einstein op veel ideeën, zelfs op de relativiteitstheorie.

Het tweede thema dat Irvine verkent is de bevordering van onafhankelijk denken door te fietsen. Immers, op de fiets kies je je eigen pad, via kleine steegjes, door een park of over het platteland. Onafhankelijk van vervelende plekken (bushaltes, stations) en ongemakkelijke momenten (door dienstregelingen of vertraagde treinen), kun je op de fiets bijna alles vrij verkennen. Deze vrijheid kan ons helpen ook in het denken geen kuddedier te worden, maar juist kritisch en onafhankelijk te zijn. Dit is hoe Einstein in het leven stond, hij had een aversie tegen autoriteit en militarisme, en hij was een voorstander van vrije keuzes door het individu. Irvine beschrijft een aantal gebeurtenissen waarin Einstein zich niets aantrok van formele collega's en van autoriteiten, en zich vaak uitte met humor en bijna onbeschofte eigenwijsheid.

Alleen individuen kunnen op nieuwe ideeën komen, zei Einstein. De staat mag daarin geen rol spelen. De enige taak van de staat is hooguit om het individu te beschermen en het voor de mens mogelijk te maken zich creatief te ontwikkelen. Fietsen blijkt een goede manier om die creativiteit te ontwikkelen.

Net zoals indrukken van de omgeving komen en gaan terwijl je aan het fietsen bent, zo komen en gaan ideeën in je hoofd, sommige zijn absurd, andere briljant. Zaak is deze stroom van gedachten vrij laten gaan, en durven te volgen.

Irvine gaat in op de voordelen van fietsen voor de samenleving, op lokaal niveau van een buurt, op grotere schaal voor solidariteit en vrede. Einsteins baanbrekende wetenschappelijke werk bracht hem vaak bij formele gelegenheden. Van de poeha daar omheen moest hij niets hebben, hij droeg altijd eenvoudige kleding en volgde een bescheiden levensstijl. In de VS verplaatste hij zich op de universiteitscampus per fiets. Zelfs toen hij een vooraanstaand wetenschapper was, bleef hij vrijgevig naar zijn buren en buurtgenoten. Hij gaf bijles aan kinderen en studenten in de buurt, meestal onbetaald. Door te fietsen blijf je in contact met je buurt, maar tegelijk kun je de omgeving op overzichtelijke wijze observeren en door de beperkte snelheid details zien die anders aan je voorbij zouden gaan. Daardoor voel je je

thuis in de wijk, het kan mogelijk saamhorigheid stimuleren, je legt makkelijker contacten en het inspireert mogelijk tot een bescheiden maar open houding tot medebewoners.
Einstein ontkwam aan de Jodenvervolging, woonde in meerdere landen en zette zich in voor vrede en internationale samenwerking. Bij fietstochten van langere adem, bijvoorbeeld door andere landen waar het mogelijk is op kleinschalige wijze in contact te komen met andere culturen, ligt in de lijn van het grensoverschrijdende, internationale aspect van Einsteins denken.
Hoewel Irvine beide laatste thema's minder uitgebreid en overtuigend uitwerkt, staat hij op een luchtige, filosofische wijze stil bij diverse voordelen van het fietsen. Zonder dwingend te zijn, stelt hij daarbij centraal hoe een fietser zich – milieuvriendelijk! – vrij kan overgeven aan triviale of persoonlijke, desnoods wereldomvattende beschouwingen. (IS)
Ben Irvine, Einstein & the Art of Mindful Cycling. Achieving Balance in the Modern World; Leaping Hare Press; 144 pag.; ca. € 10,50.

KRAAKREPUBLIEK

De steen die in het midden van de tweede foto in *Kraakrepubliek* van fotograaf Bert Verhoeff e.a., richting ME-bussen wordt gegooid, is een fraai symbool van de turbulente jaren 1980-1985, waarin de kraakbeweging in Amsterdam zich verzette tegen het gemeentebeleid en tijdens politieoptredens. Verhoef fotografeerde voor *de Volkskrant* en hij was bij iedere grote ontruiming aanwezig: de Lucky Luyk, Wijers, de Grote Wetering en hij was er ook op 30 april 1980. Zijn foto's stonden vaak prominent op de voorpagina van de krant. Verhoeff kreeg blijkbaar van zowel krakers als ME alle ruimte om te fotograferen, want zijn foto's zijn meestal in de voorste linies van beide strijdende partijen genomen. Het waterkanon op de Kroningsdag, de voor de gek gehouden politieovermacht bij de Prins Hendrikkade, de met getrokken pistool opererende stillen, de brandende lijn 10 op het kruispunt bij het Stedelijk Museum na de ontruiming van de Lucky Luyk: veel beelden zijn in de herinnering blijven hangen, maar het is mooi ze nu breed over twee pagina's, in toepasselijk zwart/wit te kunnen zien. Het boek besluit met een aantal interviews met deelnemers aan de gebeurtenissen van toen zoals voormalig wethouder Wolffensperger, de vroegere krakersadvocaat Frank van der Hoek en een aantal krakers. Als persoonlijke getuigenissen geven deze interviews een aardig tijdsbeeld, maar ze zijn te beknopt om als analyse te kunnen dienen van nut en gevolgen van het kraken in de jaren tachtig. (MS)
Bert Verhoeff, Sietse van der Hoek, Rogier Fokke, Kraakrepubliek; Uitg. Lecturis; 160 p., € 29,95.

LIBERALEN?

'De vrijheid van de een eindigt waar die van de ander begint' is een uitspraak die je zowel bij Domela Nieuwenhuis kunt vinden als in het beginselprogramma van de VVD. Zowel anarchisten als liberalen hebben vrijheid hoog op de agenda staan, maar de nadere invulling kan nogal verschillen, bij liberalen loopt het van *hard core* rechts tot welwillend en beschaafd. Van Paul Teule verscheen *Vrijheid voor gevorderden*, en dat valt zeker onder de noemer beschaafd getuige zinnen uit het slotwoord: 'Een liberaal is als vanzelf vrijzinnig en ruimdenkend […]. Een liberaal is bovenal vrijgevig.' Dat laatste geldt niet voor rechtse liberalen, dunkt mij.
Het essay begint met de begrippen positieve en negatieve vrijheid van Isaiah Berlin, daar formuleert hij bedenkingen bij, maar vervolgens gebruikt hij ze bij alle in het boek behandelde onderwerpen toch als kapstok. Erg helder vind ik dat niet. Bovendien verbaas ik me over de tamelijk beperkte omvang van de behandelde onderwerpen, vrijheid van meningsuiting, de vrijheid van de consument, de EU, drugs en meer van die hete hangijzers in de media. Een veel groter onderwerp als de kapitalistische ideologie schittert door afwezigheid, en dus ontbreken de onvrijheden die die ideologie veroorzaakt als onderwerp. De paar kritische opmerkingen over bankiers en dergelijke maken dat niet goed. Voor een *liberal* uit D66 zal het boek bruikbare handvatten bevatten, voor een doorgewinterde anarchiste niet.
Floris van den Berg is een andere filosoof die zich liberaal noemt, naast humanist, vrijdenker en veganist. De kernwaarden van liberalisme zijn volgens hem vrijheid en gelijkheid. Dat klinkt niet slecht. Zijn laatste boek is een dikke pil: *Beter weten – filosofie van het ecohumanisme*. Het boek bestaat uit verschillende delen, over atheïsme, secularisme, humanisme, sceptisisme, liberalisme, veganisme, duurzaamheid en vrijdenken. De drie delen over atheïsme, secularisme en vrijdenken overlappen elkaar enigszins en ik bespeur er een vertrouwen in rationaliteit in dat op mij in kennistheoretische zin naïef overkomt. Maar dat geldt voor vrijwel alles in het op zich belangrijke project van het vrijdenken, atheïsme of hoe je het noemen wilt (ik houd het op 'antitheïsme').
Het deel over veganisme is een korte versie van zijn eerdere boek *De vrolijke veganist*. Lezenswaardig!
Als een van de elementen van ecohumanisme noemt hij liberalisme. De titel van het boek had dan eigenlijk 'een ecohumanisme' moeten zijn, want ook een libertair/anarchistisch ecohumanisme is mogelijk. De liberalismelakmoesproef is wat er over kapitalisme wordt gezegd. Dat gaat best: 'De allergrootste waanzin is het idee van ongebreidelde groei'. Wel zou kapitalisme veel uitgebreider behandeld hebben mogen worden, want het is uitgesproken onhumanistisch. Maar dan zou het boek een onverhuld linkse indruk hebben gemaakt? Een heel enkele keer staat er rechtse kletskoek in, over multiculturalisme bijvoorbeeld en ook is het irritant hoe vaak de islam op de proppen komt. Soms te pas maar ook vaak gemakzuchtig, zoals meerderheden nu eenmaal over minderheden doen.
Het lijkt misschien of ik me mopperend en met moeite door het boek heen geworsteld heb, maar dat is niet het geval. Het is nogal zeldzaam dat mensen pogen om een omvattend beeld te geven van hoe het met de wereld zit en waar het met de wereld naartoe zou moeten. Je kunt je eigen gedachten er al lezend mooi mee aanscherpen. (WR)
Paul Teule, Vrijheid voor gevorderden; Boom, 2016; 202 pag.; € 19,90.
Floris van den Berg, Beter weten – filosofie van het ecohumanisme; Houtekiet/ISVW, 2015; 715 pag.; € 27,99.

ARGENTIJNSE ANARCHISTEN

De vervolging van anarchisten was in de vooroorlogse jaren in Argentinië ongekend hevig. Toch was de anarchistische beweging in die tijd een breed gedragen arbeidersbeweging. Stakingen voor hogere lonen of tegen slechte arbeidsomstandigheden waren aan de orde van de dag. Tegelijkertijd manifesteerden anarchistische groepen zich met een ongekende felheid, waarbij wapengeweld niet werd geschuwd. Het geld dat bij vaak gewelddadige en spectaculaire overvallen op banken en geldtransporten werd buitgemaakt, werd door de daders niet aangewend voor eigen gewin maar gebruikt voor de beweging: hulp aan stakers, financiering van drukpersen en de uitgave van tijdschriften. Belangrijk was ook het creëren van mogelijkheden om vals geld te kunnen drukken teneinde de economie te kunnen ondergraven en meer acties te kunnen financieren. De overvallen droegen soms een bruut karakter en doen denken aan die van de Franse Autobandieten rond 1911 (Zie *de AS* 181/182). Onschuldige burgers en bankpersoneel werden niet zelden het dodelijke slachtoffer.
De Argentijnse auteur Osvaldo Bayer publiceerde over die periode in 1970 *Severino Di Giovanni, El idealista de la violencia*, vertaald als *Anarchism and Violence, Severino di Giovanni in Argentina 1923-1931* (Elephant Ed./Refract Ed. 1985), een biografie van een van de legendarische voormannen van de beweging van 'anarquistas expropiados'. Dat was de benaming van anarchisten die het onteigenen van geld en goederen van de machthebbers als belangrijk middel zagen.
In aansluiting hierop schreef Bayer in 1975 een tweede boek over deze groep anarchis-

ten, vorig jaar in het Engels verschenen: *The Anarchist Expropriators (*AK Press 2015).
De Argentijnse anarchistische beweging was zeker geen eenheid. De inleiding van het boek gaat in op de achtergronden daarvan, waarna Bayer zijn verhaal toespitst op de 'expropiados'. Na de Russische Revolutie ontspon zich een discussie over de te varen koers, waarbij sommigen pleitten voor een meer syndicalistische richting. Deze richtingenstrijd speelde zich niet alleen in de kolommen van het anarchistische tijdschrift *La Protesta* af. Daarbuiten vonden gewelddadige confrontaties tussen elkaar beconcurrerende fracties plaats en werd zelfs een redacteur van *La Protesta* door tegenstanders geliquideerd.
La Protesta achtte zich *het* tijdschrift van de Argentijnse beweging maar het anarchisme dat zij uitdroeg had een nogal behoudend karakter. De anarchisten die overvallen pleegden, ook al was de opbrengst voor de beweging, werden door *La Protesta* als anarchobandieten getypeerd. Anarchist De Giovanni was volgens *La Protesta* een fascistische agent en redacteuren van het concurrerende tijdschrift *La Antorcha* werden betiteld als politie-informanten.
La Antorcha was vanwege ideologische meningsverschillen in 1921 ontstaan als een afsplitsing van *La Protesta.* Ook over het gedeelde gebruik van een bepaalde drukpers was men het niet eens. Hoewel de redactie van *La Antorcha* niet openlijk achter de acties van de 'expropiados' stond, zette zij zich wel in voor steun aan de gevangenen uit deze groepen.

Argentinië was in de jaren twintig en dertig tevens een toevluchtsoord voor buitenlandse anarchisten die in hun land vervolgd of gezocht werden. Dankzij de grote anarchistische arbeidersbeweging was het makkelijk contacten te leggen en een onopvallend bestaan te leiden. Duitse, Russische, Franse, maar vooral Spaanssprekende anarchisten trokken naar Argentinië. De Spaanse anarchisten Buenaventura Durruti en zijn maten Ascaso en Jover reisden, toen hen de grond te heet werd onder de voeten, naar Latijns Amerika en pleegden bankovervallen in Chili en Argentinië om geld voor de strijd in Spanje te kunnen vergaren. Eenmaal op de vlucht voor de Argentijnse justitie slaagden zij erin naar Frankrijk te ontkomen waarna Argentinië tevergeefs om hun uitlevering vroeg.
De Argentijnse dictator Uriburu zette een speciale politie-eenheid in met het doel de arbeidsonlusten te beëindigen en de anarchistische beweging te vernietigen. De politiechef, de meedogenloze majoor Rosasco, kreeg per speciaal decreet *carte blanche* om hard op te treden. Martelingen, deportaties en standrechtelijke executies behoorden tot zijn dagelijkse werk. Op een avond in 1931 werd Rosasco aan een tafel in zijn favoriete restaurant omsingeld door vier keurig in pak geklede mannen. Eén van hen doodde hem met vijf schoten. Het is maar een voorbeeld van hoe door anarchisten gewelddadig op het repressieve, moordende staatsapparaat reageerden.
De repressie was echter al zo ver gevorderd dat de Argentijnse anarchistische beweging aanzienlijk slonk en uiteindelijk nagenoeg verdween. Leidende figuren waren gedood of zaten voor tientallen jaren in de gevangenis. Toen de Spaanse Burgeroorlog uitbrak namen velen de wijk naar Spanje om deel te nemen aan de anarchistische opstand.
Hoewel Bayer voor zijn onderzoek nog diverse personen uit die turbulente periode heeft kunnen spreken, geeft hij toe dat hij niet altijd de juiste toedracht van alle voorvallen heeft kunnen achterhalen. *The Anarchist Expropriators* is bescheiden van omvang maar zeker meer dan een voetnoot in de geschiedenis. (MS)
Osvaldo Bayer, The Anarchist Expropiators; Buenoventura Durruti and Argentina's Working-Class Robin Hoods; AK Press, 150 pag. € 12,25